

HATALOM ÉS DEMOGRÁFIA. II. JÓZSEF NÉPSZÁMLÁLÁSA MAGYARORSZÁGON I.¹

ŐRI PÉTER

Tanulmányunk – Faragó Tamás kötetünkben közzétett, a Józsefi népszámlálás Borsod megyei anyagát elemző írásához hasonlóan (Faragó 2002a) – annak az átfogó kutatásnak a része, amelynek célja a népszámlálás anyagának lehető legteljesebb, modernizált újrakiadása és feldolgozása. Faragó Tamás felsorolja mindazokat az érveket, amelyek ennek a nagy munkának az elvégzését igazolhatják. Ezért szükségtelennek érezzük, hogy magára a népszámlálásra vonatkozó kutatásnak a létjogosultságát próbáljuk bizonyítani, ehelyett dolgozatunk tárgyát szeretnénk pontosan körülírni, és előljáróban megjelölnénk azokat a kérdésköröket, ahol megítélésünk szerint néhány részlet megvilágításával gya-
rapíthatjuk a népszámlálással kapcsolatos kutatások eredményeit.

A Józsefi népszámlálás – hasonlóan a 18. századi népesség-összeírások nagy részéhez – hatalmi-kormányzati célokat szolgált, adatai így akkor teljes egészükben nem kerültek nyilvánosságra, bár arra volt példa, hogy egyes részletei publikussá váltak.² A népszámlálás iránti érdeklődés az osztrák hivatalos statisztikai szolgálat kiépülésével és a politikai akadályok elhárultával a 19. század második felében erősödött fel újra, immáron mint történeti statisztikai stúdium (Faragó 2002b). Ekkor került sor a fontosabb, Ausztriára vonatkozó adatok közzétételére, majd a Mária Terézia és József kori népszámlálások teljes történetének, hátterének, szervezetének, tartalmi változásainak, lefolyásának a feltárására (Goehler 1854. 1879. Ficker 1867. Gürtler 1909). Az érdeklődés Magyarországon is kétirányú volt: egyrészt a statisztikusok részéről érkezett és

¹ A tanulmány a 30312. sz. OTKA pályázat támogatásával folyó kutatás egyes eredményeit foglalja össze. Ugyanakkor része a szerző átfogóbb, a 18–19. századi népszámlálások és a demográfiai gondolkodás történetére vonatkozó kutatásainak. A Józsefi népszámlálás előzményeit illetően nagymértékben támaszkodik a szerzőnek a XXX. Statisztikatörténeti Vándorülésen, 2002. április 25-én, Tihanyban elhangzott előadására (Hatalom és demográfia. Népesség-összeírások a 18. század második felében), valamint készülő doktori disszertációjára (Őri 2002). Jelen tanulmányban az összeírás előtörténetét szeretnénk áttekinteni 1784. novemberéig, elsősorban a lélekösszeírásokkal kapcsolatban folytatott kutatások alapján, valamint az Országos Levéltár népszámlálással kapcsolatos iratanyaga felhasználásával. A népszámlálás tartalmi kérdéseivel, az összeírás lefolyásával és valamely megye adatainak elemzésével következő dolgozatunkban szeretnénk foglalkozni, elsősorban a több felvidéki levéltárban (Nyitra, Biccse, Besztercebánya, Lőcse, Eperjes) 1999 és 2000 nyarán-őszén gyűjtött anyag alapján.

² Így August Ludwig Schlözer göttingeni professzor (1735–1809), a német statisztikai tudomány egyik legjelesebb, magyar kapcsolatokkal, tanítványokkal is rendelkező képviselője (H. Balázs 1963) tett közzé egyes részleteket lapjában: Summarischer Populations Extract vom J. 1785 über den im Königreich Ungern vorgefundenen Populations-stand sämmtlicher Ungarischer Infanterie Regiments-Werb-Bezirke. *Staats-Anzeigen*, XII. Band, Heft 45–48. Göttingen, 1788.

a népszámlálás végrehajtásának leírásában és egyes összesített adatok közlésében nyilvánult meg (Schwartner 1798. 69–74.), másrészt a történészek oldaláról, akiket a 19. század második felében elsősorban a népszámlálás történetének politikai vonatkozásai érdekeltek, hogyan sértette meg a rendi alkotmányt, milyen reakciókat váltott ez ki, hogyan sikerült az ellenállás dacára mégis végrehajtani az összeírást (Horváth M. 1873. 543–554.; Marczali II. 1888. 369–383.). A népszámlálás adatai a gazdaság- és társadalomtörténeti érdeklődés megjelenésével váltak érdekessé (Tagányi 1896), majd különösen a 20. század harmincas éveiben a történeti statisztika forrásainak feltárása tette lehetővé a Józsefi népszámlálás háttérének felvázolását, az összeírás kérdőíveinek, forrásproblémáinak, lefolyásának bemutatását, a megtalált adatok kiadását.³ Mindez elsősorban a statisztikus Thirring Gusztáv nevéhez fűződött, aki 1931-ben alapvető tanulmányban tisztázta a népszámlálás háttérét, lefolyását (lényegében Marczali Henrik nyomán), bemutatta és elemezte a kérdőíveket, összegyűjtötte a kapcsolódó iratanyag legjelentősebb, az Országos Levéltárban fellelhető részét.⁴ Ezt követte 1938-as monográfiája a népszámlálásról, amely összefoglalta addigi kutatásait: elkészítette az addig feltárt népszámlálási anyag katalógusát, eredeti nyelven közzétette a legfontosabbnak ítélt iratokat és az (1784–85-ös) népszámlálás, valamint 1786-os és 1787-es revíziói országos főösszesítéseit, a szabad királyi városok és egyes megyék 1785-ös összesítéseit, valamint néhány község ház-, család- és népességszámait és az 1787-es revízió részletes megyei és szabad királyi városi adatait (Thirring 1938a). Elvégezte az adatok elemzését is, amelynek alapján bemutathatta Magyarország népesedési helyzetét II. József korában. A községsoros adatok közreadására, valamint a néhány községből fennmaradt háztartásonkénti összesítések (az ún. B lapok) publikálására azonban ebben a kötetben nem került sor. Ezt a hiányt részben pótolták a harmincas években a *Magyar Statisztikai Szemle* hasábjain megjelentetett tanulmányok, amelyek egyes települések népszámlálási adatait adták közre és elemezték.⁵ Thirring Gusztáv a további (községsoros) adatközléseket a következő nemzedékre hagyományozta, másrészt nem zárta ki annak lehetőségét, hogy a megyei levéltárakban további népszámlálási összesítéseket lehetne találni (Thirring 1938a 11.).

A Józsefi népszámlálás kiadásának, feldolgozásának következő szakasza a második világháború után az ötvenes évek végén kezdődött, és a KSH Könyvtárában működő történeti statisztikai kutatócsoport tevékenységéhez kapcsoló-

³ A történeti demográfia és a történettudomány, valamint a hivatalos statisztika kapcsolatát összefoglalja: Faragó 1996.

⁴ Ma ezek az OL Helytartótanácsi Levéltár, C 87. Departamentum Conscriptio nale állagában található. Thirring végeztetett kutatást emellett a Kancelláriai Levéltár és az Erdélyi Gubernium anyagában, valamint megyei levéltárakban és a bécsi állami levéltárakban (Staatsarchiv, Hofkammerarchiv, Archiv des Innern und der Justiz, Kriegsarchiv) is (Thirring 1938a 11. 145–192.).

⁵ Fodor 1934. Thirring 1935a, 1935b, 1935c, 1936, 1937, 1938b, 1940. Teljes áttekintést ad: Kovacsics 1957. bibliográfiája. A népszámlálási anyag további sorsáról tudósít: Föglein 1931.

dott.⁶ Mindenekelőtt összegyűjtötték az Országos Levéltár és a megyei levéltárak anyagából (a kutatást a felvidéki levéltárakra is kiterjesztve) a népszámlálás községsoros megyei összesítéseit, ennek adatait Dányi Dezső és Dávid Zoltán 1960-ban, az akkor végrehajtott népszámlálás kiadványsorozatának részeként tette közzé az összeírás lebonyolításának, forrásproblémáinak és adatainak alapvető elemzésével együtt (Dányi–Dávid 1960). A kötet több szempontból sem volt teljes: egyrészt ma már nehezen átlátható okokból a zsidó népesség adatait nem közölhették, a távollévők és a jelenlévő idegenek adatait is összevonták, másrészt pedig a nem sokkal később külön tanulmányban publikált Bars megyei anyag (Vörös 1962), majd a későbbi pótlások, kiegészítések (Dávid–Faragó–Fügedi 1975; Dányi–Faragó–László 1996) mutatták, hogy a hazai és a környező országbeli levéltárakban bőven lehet még lappangó népszámlálási táblákat találni, elsősorban az 1786–87-es revíziók anyagából.⁷ A közléseknek 1962-ben és 1975-ben az eredeti, 1960-as kiadvány szerkezetét kellett követniük, csak 1996-ban kerülhetett sor a zsidókra vonatkozó adatok publikálására.

Ami a népszámlálás előzményeit, céljait, hátterét, lebonyolítását illeti, a történeti összefoglalások nem léptek túl Marczali Henrik és Thirring Gusztáv eredményein, és benyomásunk szerint a történészek érdeklődése is mérsékelt volt a témát illetően.⁸ A statisztikus, történeti demográfus szerzők hosszú ideig szintén nem tettek mást, mint hogy különböző terjedelemben összefoglalták Marczali és Thirring kutatásait (Acsádi 1957; Kovacsics 1957, 1963; Dányi–Dávid 1960). A változást ezen a téren is a KSH Könyvtár történeti statisztikai kutatócsoportjának tevékenysége okozta: a Józsefi népszámlálások és a 18. század 70–80-as éveiben folytatott, a nem nemes népességre kiterjedő állami lélekösszeírások (*Conscriptio Animarum*) anyagának összegyűjtése, kiadása, történetük megrajzolása jelentős forrásgyűjtéssel járt. Jelenlegi tudomásunk szerint az Országos Levéltár és több megyei (főleg a Pest megyei) és egyházi levéltár (esztergomi, váci) anyagából összegyűjtötték a népesség-összeírásokkal kapcsolatos irat- és táblaanyagot.⁹ A cél nyilvánvalóan a 18. századi népesség-összeírások hátterének, céljainak, kialakulásuknak, változásuknak, a változások

⁶ Minderről: Faragó, 1996.

⁷ Lásd: Függelék

⁸ Bizonyítékkal szolgálhat erre H. Balázs Éva egyébként kitűnő összefoglalása a Józsefi korszakról (H. Balázs 1989b): a népszámlálás a nyelvrendelet négy oldalához képest másfelet kap (1068–1069), még feltűnőbb az aránytalanság az irodalomjegyzékben, ahol mindössze egy bekezdés található, amely Thirring Gusztáv 1938-as monográfiájához és a Helytartótanácsi Levéltár *Circularia Impressa* (C 23) állagához utasítja az olvasót. Bár Wellmann Imre áttekintést nyújt a népszámlálással kapcsolatos irodalomról (Wellmann 1989. jegyzetei), elsősorban a népszámlálás történetével kapcsolatos források bemutatása részletesebb is lehetett volna. Annál is inkább, mert a továbbiakban H. Balázs Éva a rendi alkotmány, a megyék jogainak csorbítását elsősorban a nyelvrendelet és a népszámlálás elleni tiltakozással magyarázza (H. Balázs 1989b 1084).

⁹ Az iratgyűjteményhez Faragó Tamás segítségével juthattam hozzá, akinek ezúton is szeretném kifejezni köszönetemet értékes segítségéért.

okainak, forrásértéküknek a feltárása volt, sejtetően egy, a történeti Magyarország területére kiterjedő, mintavételes kutatás megalapozásának céljából (Fügedi 1972). Ennek következtében születhettek alapvető tanulmányok a lélekösszeírásokról (Fügedi 1966; Dányi 1960, 1993), majd Dányi Dezső megkísérelte a két népesség-összeírás viszonyát, kapcsolatát is végiggondolni (Dányi 1980, 1985). Ezzel kapcsolatban alapvető problémákat fogalmazott meg: nyilvánvaló, hogy Magyarországon egyrészt az összeírásoknak önálló történetük volt, a lélekösszeírások kérdőíveit ebben a formában nem találjuk az örökös tartományokban, abban az időben, amikor ott már a teljes népességre kiterjedő, elsősorban katonai jellegű összeírásokat vezettek be, akkor Magyarországon még a főleg demográfiai szempontokat előtérbe helyező lélekösszeírásokat szorgalmazta az udvar, a magyarországi változatok kimunkálásában részt vehettek magyar hivatalnokok is, voltak magyar összeírási szakértők és sajátos magyar szempontok, amelyeket tekintetbe kellett venni, másrészt a magyarországi összeírások története – némi fáziskéséssel ugyan – az örökös tartományokban követett mintához igazodott (demográfiai összeírástól a katonai konskripcióig). Világos, hogy a népesség-összeírások ausztriai és magyarországi változatai, valamint a lélekösszeírások és a katonai összeírás ugyanannak a történetnek a variációi és szakaszai, és csak együtt tárgyalhatók. Másrészt az is nyilvánvalóvá vált, hogy ennek a történetnek az egyes mozzanatait újra kellene gondolni a rendelkezésre álló források lehetőleg teljes körének áttekintésével, új források feltárásával.

A népszámlálás országos adatainak elemzését Thirring Gusztáv (1938a), valamint Dányi Dezső és Dávid Zoltán végezték el. Vizsgálatuk kiterjedt a népességszám, népsűrűség, a népesség nem, kor, családi állapot, felekezet, lakóhely szerinti struktúrájának mérésére, a háztartásnagyság, vándorlás kérdésköreire. Más szerzők viszont – még alapvető forrástanulmányokban vagy nagy történeti összefoglalásokban is – csupán egyes vonatkozásokat emelnek ki (többnyire ezeket is országos vagy nagy földrajzi-statisztikai tájegységek adatai alapján): a népességszámot (Acsádi 1957; Pápai 1963; Wellmann 1989¹⁰; Kovacsics 1996, 1997), népsűrűséget, a népesség településtípusok szerinti, illetve a települések jogi kategóriák és méret szerinti megoszlását (Pápai 1963). Főleg az 1787-es revízió országos népességszámadatát gyakran használják a 18. századi népességnövekedés vagy korábbi időpontokra vonatkozó népességszámok becslésére (Dávid 1957; Acsádi 1957),¹¹ illetve a későbbi népességnövekedés ütemének meghatározására (Pápai 1963; Wellmann 1989; Vörös 1983).

Megyei és községi szintű elemzések elsősorban a háztartásméret (Tamásy 1963) és háztartásszerkezet (Dányi 1977; Faragó 1977, 1997, 2001) és a vándorlás

¹⁰ Kritikáját lásd: Faragó 1999.

¹¹ A 18. századi népességszámok jelentőségéről a korábbi korszakokra vonatkozó becslésekben lásd: Kovács 1969; Dávid G. 1997; Zimányi 1997; Granasztói 1997, 2000; Óri 2001.

dorlás (Faragó 1998) vizsgálata során keletkeztek, szintén a családtörténeti kutatások ösztönöztek az egyéni összeíróival rendelkező települések népszámlálási anyagának kutatására (Dányi 1965). A népszámlálás legutóbbi pótlása már több fontos mutató községenkénti kiszámításával és közlésével járt együtt (Dányi–Faragó–László 1996). Jelen kötetben pedig Faragó Tamás tett kísérletet a népszámlálás Borsod megyei adatainak földrajzi tájegységek szerinti elemzésére a mesterséges közigazgatási egységek helyett (Faragó 2002a).

A népszámlálás kategóriarendszerét többen leírták (Thirring 1931, 1938a; Acsádi 1957; Dányi–Dávid 1960 stb.), de a forráskritikai vizsgálatok sorából kiemelkednek Dányi Dezső kísérletei, amelyekben a különböző népességkategóriák 1785–86–87 közötti egymáshoz viszonyított növekedési üteme alapján próbál következtetéseket levonni azok tartalmi változásait illetően (Dányi 1980, 1985). Úttörő vállalkozás volt Tóth Zoltáné, aki a népszámlálás társadalmi-foglalkozási kategóriáit tette diskurzív elemzés tárgyává, kimutatva azok barokk-rendies jellegét, amelyet helyenként már áttört a foglalkozási kategorizálás (Tóth 1987).¹²

A Józsefi népszámlálás irodalmának vázlatos áttekintése után felmerülhet a kérdés, hogy tanulmányunk szűkre szabott keretei között milyen problémákban tudunk új eredményeket vagy másfajta értelmezést kínálni. Először is: itt „csak” az összeírás eszmei hátterével, céljaival, kialakulásával, a kérdőívek tartalmával, tartalmi változásaival foglalkozunk, de ezekben a kérdéskörökben is csak azokra a pontokra irányítjuk figyelmünket, amelyekkel kapcsolatban néhány részletet talán jobban megvilágíthatunk. Ilyen kérdés a 18. századi népesség-összeírások értelmezési kerete, az eddigi tanulmányok azokat vagy a rendi alkotmány megsértésének részeként és/vagy a felvilágosult abszolútizmus növekvő modernizációs szerepvállalásának egyik jellemző mozzanataként tárgyalták. Ezek mellett lehetségesnek tűnik a népesség-összeírásokat a foucault-i biopolitika megnyilvánulásaként értelmezni, ami véleményünk szerint nagymértékben segíti az összeírások kategóriarendszerének megértését. A másik érdekes terület a Józsefi népszámlálás és a lélekösszeírások, valamint az örökös tartományokban folytatott összeírások viszonyának kérdése, azaz a népszámlálás előzményeinek, kialakulásának problémája. Hasonlóan fontosnak tűnik a népszámlálással kapcsolatos reakcióknak, az összeírási művelet lefolytatásának, a közben felmerült problémáknak, kérdéseknek, tapasztalatoknak az áttekintése az Országos Levéltár és néhány felvidéki megyei levéltár vonatkozó iratanyagának (mindenekelőtt Bars, Szepes és Sáros) a vizsgálata alapján. Úgy véljük, hogy mindez egy összeírás esetében egyben forráskritikai vizsgálat is, amelytől a kategóriák tartalmának jobb megértését reméljük. Jelen kísérlet a problémakör egy részének (előzmények, az összeírás háttere, az értelmezési keret problémaköre, a népszámlálási munka elindulásának tárgyalása) rövid, néhány mozzanatra koncentrált áttekintése, amely nem pótolja a népszámlálás-

¹² Minderről lásd még: Kövér 2001. 70–71.

sal kapcsolatos tudásunk lehetőleg teljes összefoglalását. Ehhez azonban még további kutatások szükségesek, amelyek teljessé tehetik a népszámlálás anyagának új, kiegészített kritikai kiadását és új szempontú, új módszereket, eszközöket igénybe vevő elemzését.

A Józsefi népszámlálás előzményei

Valamely ország népességének – vagy legalább a népesség egy részének – számbavétele nem új keletű dolog. Ilyen jellegű próbálkozásokkal már az ókorban találkozhatunk, hiszen az állam anyagi és katonai teljesítőképességének felméréséhez elengedhetetlen az adózás és katonáskodás szempontjából figyelembe vehető népesség számának megállapítása. Az erre irányuló összeírások tehát szinte egyidősek az állam és egy bizonyos fejlettségű adminisztráció kialakulásával. Az összeírások elsősorban katonai vagy adózási célokat szolgáltak, és ennek megfelelően terjedtek ki a lakosság kisebb vagy nagyobb részére.

Az összeírások jellege a 18. század folyamán Európa nagy részében megváltozott. Ez a modern állam kialakulásának korszaka, amikor a kiépülő állami bürokrácia olyan területeket vont ellenőrzése alá (például az oktatás vagy a közegészségügy megszervezése), amelyekre azelőtt nem vagy csak kevésbé terjedt ki a figyelme. Egyre inkább szükségesnek látszott a lakosság teljes létszámának ismerete, a főbb demográfiai mutatók, a születések, halálozások, házasságkötések számának, a külső és belső vándorlás nagyságának és irányának megállapítása. Ugyanakkor elsősorban az angol politikai aritmetika és a német államismeret és leíró statisztika hagyományaira támaszkodva kezdett kifejlődni a demográfia tudománya, az értelmiségi és ezt követően a hatalmi-kormányzati diskurzusokban kiemelt szerepet kaptak a népesedési kérdések. Az elméleti és kormányzati célú érdeklődés találkozott a 16. század (a tridenti zsinat) óta jelentkező katolikus, majd protestáns egyházi törekvésekkel, amelyek szintén a népesség kontrollálására, létszámának, házasságkötéseinek, kereszteléseinek és haláleseteinek regisztrálására törekedtek. Mindezek a feltételek együtt – a népesedési kérdések iránti megnövekedett érdeklődés és az ezzel kapcsolatos viták (a probléma feltűnése Montesquieu, Hume, Condorcet műveiben, hogy csak a legjelentősebb neveket említsük), statisztikai tanszékek létrejötte elsősorban a német egyetemeken, de például Bécsben is, a demográfia egyik alapító atyjaként tisztelt Johann Peter Süssmilch munkássága (fő műve az „Isteni rend” – „Die göttliche Ordnung” – 1741, illetve 1761–62.), az egyházi regisztráció rendszerének kiépülése (Status Animarum, Conscriptio Animarum - lélekösszeírások, egyházi anyakönyvezés elterjedése), a kormányzati érdeklődés – eredményezték a 18. század második felében az egy-egy ország többé-kevésbé teljes népességére kiterjedő és több (köztük demográfiai) szempontot, célt egyesítő összeírások, népszámlálások elterjedését. A fő cél a népesedési

viszonyok minél pontosabb megismerése, a népességnövekedés segítése és emellett több helyen (Poroszország, Habsburg-birodalom) a katonai szolgálatra alkalmas népesség számának a felmérése. A 18. század a Malthus előtti korszakban alapvetően populacionista (a nagy és növekvő népességet tartja a gazdasági virágzás feltételének és fő mutatójának), de időnként feltűnnek azok a nézetek is, amelyek szerint a népesség „produktív” (nemcsak fogyasztó, hanem termelő, a közterhekhez hozzájárulni képes) részét kell növelni, szemben az „improduktív” (csak fogyasztó, a köznek terhére levő) rétegekkel.¹³

Ennek megfelelően igen korai és mintaszerű népesség-nyilvántartási rendszert vezettek be Svédországban az 1740-es évektől kezdve, ahol az országos adatokat a parókiákon készített nem, korcsoportok, családi állapot és foglalkozás szerinti helyi összeírásokból és az anyakönyvek alapján vezetett népmozgalmi statisztikákból állította össze egy erre a célra létre hozott bizottság (Tabellkommissionen 1765-től, lényegében a statisztikai hivatal elődje – Hofsten-Lundström, 1976). Poroszországban Nagy Frigyes valószínűleg Süssmilch tanácsai szerint 1747-től szervezte újjá az összeírások rendszerét, Spanyolországban – több korábbi összeírás után – 1787-ben rendeztek népszámlálást, az Egyesült Államokban pedig 1790-ben. Franciaországban viszont – több 17–18. századi kísérlet után – és Angliában, ahol a Parlament a 18. században az egyéni szabadságjogokra és az államtitkok veszélyeztetésére hivatkozva visszautasította a népszámlálást, 1801-ben rendeztek először általános, az egész népességre kiterjedő összeírást (Dupâquier, 1985. 94–101.).

A Habsburg-birodalomban az állami népesség-összeírások rendszere kétszeresen is az egyházi összeírásokra épült: egyrészt folytatója-felelevenítője az egyházi összeírásoknak (Horska, 1998, 440.), másrészt az összeírásokhoz is a római katolikus és részben a protestáns egyházak személyzetét használták fel.

Az egyházi összeírások rovataiból kiderül, hogy az egyházi igazgatás szempontjai érvényesültek bennük (felekezet, szentségek felvétele, ehhez viszonyított életkor, áttérés stb.), de mivel a római katolikus összeírások a 18. század második felében kiterjedtek a protestáns népességre is (pl.: 1767–69. 1771. lásd: Ördög, 1991–95), adott esetben - akárcsak Svédországban - az összeírói gyakorlat és az összeírások személyzete állami célokra is felhasználható volt.

Ennek vagyunk tanúi az osztrák örökös tartományokban 1753-tól kezdve: az 1753. október 13-án kelt császári rendelet szerint a plébánosoknak minden évben egy nem, kor és foglalkozás szerinti lélekösszeírást kellett készíteniük. A rendeletet utóbb módosították, az 1754 tavaszán lebonyolított összeírást a nemesség (az uradalmi tisztségviselők) és a klérus párhuzamosan végezték, az országos összesítések a tartományokból érkező táblák alapján az illetékes udvari hivatalban (Directorium in publicis) készültek (Durdik 1973. 227; Horska 1998. 441.). A szisztéma 1769-ig lényegében nem változott, de az 1761 után

¹³ Minderről: Gürtler 1909; Durdik 1973; Dupâquier 1985, 1997; Horska 1998; Willigan-Lynch 1982; Dányi 1960, 1961, 1980, 1985, 1993; H. Balázs 1989a,b; Kosáry 1968, 1983; Fügedi, 1966.

elvben¹⁴ már évenkénti összeírások hiányosságaira a kormányzat is felfigyelt (az egyházi és uradalmi táblák eltérései, az 1761-es összeírás alacsonyabb népességszámai 1754-hez képest főként a nőtlen férfiak kimaradását valószínűsíti az uradalmi listákról, aminek oka lehetett a katonaállítástól való félelem mellett az is, hogy ők az adólistákon sem szerepeltek – Horská, 1998. 441.).

Az 1770. évi rendelet az összeírást a tartományi közigazgatásra és a hadsereg-re bízta (a katonai hatóságok foglalkoztak a férfiak, a polgáriak pedig a nők és a zsidók összeírásával), a kettős, katonai és polgári számlálás ettől fogva elsősorban a fegyverfogható férfilakosság létszámának megállapítására szolgált (Durdik 1973. 228; Horská 1998. 441–442.). A Habsburg örökös tartományokra kiterjedő összeírás eredményei sem nyerték el a kormányzat teljes megelégedését, és az 1777. május 26-i rendelet újból megreformálta a népszámlálás rendszerét: ettől kezdve a községekben népesség-könyveket kellett vezetni, amelyek olyan családi összeíróívekből álltak, amelyekre születésüktől kezdve minden személyt rávezettek, és a változásokat folyamatosan regisztrálták. Ennek érdekében minden családfő számára kötelezővé tették, hogy a családban bekövetkezett mindenfajta változásról informálja a helyi hatóságokat. A rendszert az összeírásnak a birodalom egész területére való kiterjesztése („II. József népszámlálása Magyarországon”) és a népmozgalmi statisztika vezetésének kötelezővé tétele egészítette ki (1784. február 20.), amely az egyházi anyakönyvek mellett az 1760-as évek óta, a lélekösszeírások céljából vezetett és a legtöbb helyen amúgy is rendelkezésre álló táblákra támaszkodott (Horská 1998. 442.).

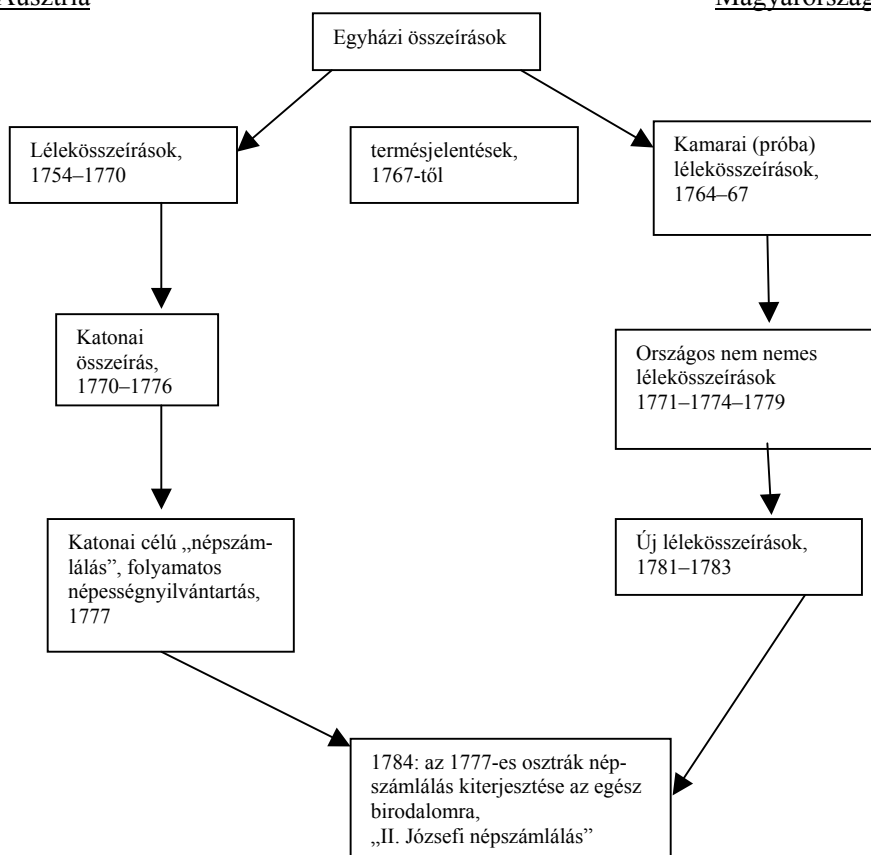
Összefoglalóan megállapíthatjuk tehát, hogy a Habsburg-birodalom örökös tartományaiban az 1750-es évektől került sor a lakosság egészét felölelő népesség-összeírásokra, eleinte az egyházak és a földesúri adminisztráció személyzetére építve, amely rendszert az 1770-es évektől kezdve váltotta fel a katonai összeírás, amelyet részben a hadsereg közreműködésével bonyolítottak le, és amely döntően a katonaállítás szempontjait helyezte előtérbe. A fejlődés iránya – mint látni fogjuk – Magyarországon is hasonló lesz.

Történettudományunkban és történeti demográfiánkban régóta ismert tény, hogy a II. József-féle népszámlálást megelőzően mintegy egy-másfél évtizeden keresztül a nem nemes népességről részletes, nem, kor, társadalmi helyzet, felekezet szerinti adatokat vettek fel, amelyet hasonlóan részletes népmozgalmi adatok egészítettek ki (Thirring 1934; Dányi 1960, 1961, 1980, 1985, 1993; Fügedi 1966). Az állami lélekösszeírásokat (Conscriptiones Animarum) a Habsburg népesedéspolitika részeként beillesztették a 18. század második felének (nagyjából az 1760-as évek és 1790 közötti időszak) állami reformpolitikájába, és ennek megfelelően tárgyalták azok szellemi hátterét, céljait, személyi

¹⁴ Az eredeti elképzelés az összeírás háromévente való megismétlése volt, amelyet 1761 után az évente végrehajtott számlálás követett volna. A valóságban azonban csak 1754-ben, 1761-ben, majd 1770-ben hajtottak végre összeírást (Gürtler 1909. 3-27.; H. Pálffy 1934. 960.).

meghatározóit.¹⁵ Ugyanígy rendelkezünk információkkal az állami lélekösszeírások előzményének tekinthető római katolikus lélekösszeírásokról (Ördög 1991–95.) és kamarai összeírásokról (L. Gál 1988)¹⁶, valamint a népességnyilvántartással összefüggő, annak rendszeréhez kapcsolódó termésjelentésekről (Benda 1977).

AusztiaMagyarország

I. Népesség-összeírások a Habsburg-birodalomban a 18. század második felében

¹⁵ Ember 1935; Dányi 1960, 1961, 1980, 1985, 1993; Fügedi 1966; ifj. Barta 1973; Kosáry 1983; Heckenast 1989; H. Balázs 1989a, b.

¹⁶ A kamarai uradalmakban az 1760-as években végrehajtott – egyébként szintén Conscriptio Animarumnak nevezett – népesség-összeírásokat tudtommal sem Dányi Dezső, sem Fügedi Erik, sem a forrást használó L. Gál Éva nem kapcsolta össze a 70–80-as évek országos állami összeírásaival. Az összefüggésre Faragó Tamás hívta fel a figyelmemet, értékes és önzetlen segítségéért itt is köszönettel tartozom.

Továbbra is magyarázatra szorul viszont az a tény, hogy Magyarországon 1784 előtt nem az ausztriai népesség-összeírások tábláit alkalmazták, esetleg a rendi ellenállásra való tekintettel kizárólag csak a nem nemes népességre vonatkozóan (Dányi 1961. 477., 1980, 1985. 76.; Fügedi 1966. 368.). Bár nyilvánvaló, hogy a Magyarországot illető lényeges kormányzati döntések Bécsben születtek (1761 után az Államtanácsban – Ember 1989. 441–443.), de a népesedés ügyei és így a népesség-összeírások bevezetése is annak az 1760-as évektől kibontakozó reformpolitikának a szerves része volt, amely II. József trónra lépéséig bizonyos mértékben elfogadta Magyarország sajátos helyzetét a birodalmon belül (akár negatív tartalma is volt ennek az ország szempontjából, pl.: vámrendelet, akár rendi szempontból pozitív volt, pl.: adómentesség fenntartása). Az a tény, hogy a lélekösszeírásokat az 1764. november 17-i kamarai rendelet¹⁷ nyomán a kamarai birtokokon vezették be, majd mintegy ötévnyi kísérletezés és módosítás után terjesztették csak ki az egész országra, egyrészt megfelel Kaunitz 1761-ben megfogalmazott kormányzati elveinek, miszerint az udvar reformjait a kamarai birtokokon kell bevezetni és kipróbálni (Ember 1935. 588.; H. Balázs 1989a 870.), másrészt mutatja, hogy bár az összeírások elrendelése ugyanabba a politikai kontextusba illeszkedett, mint Ausztriában, annak gyakorlati alkalmazását József uralkodásáig mégis igyekeztek a helyi viszonyokhoz illeszteni.¹⁸

Eszmei háttér, személyi tényezők, értelmezési keretek

A népesség-összeírások elrendelése, népesség-nyilvántartások bevezetésére tett kísérletek a kora-újkori Európában összefüggtek a modern államok kialakulásával. A cél az állam adóztatási kapacitásának növelése, a gazdasági, katonai teljesítőképesség fokozása volt, összhangban a megnövekedett igényeket kifejező és kiszolgáló doktrínákkal. Ez együtt járt olyan társadalmi tevékenységek, feladatkörök ellenőrzésével, megszervezésével, irányításával, amelyek addig

¹⁷ „*Conscriptionem Animarum in Regio Camerali hocce Dominio Ungvariensi omni possibili cum diligentia pro Anno praeterito 1764. per me ipsum majori in parte peractam, conformiter gratioso sub dato 17 9bris Anni ejusdem emanato Camerali decreto una cum Summario Extractu isthic humillime advolutam demisse exhibeo.*” (OL Kamarai Levéltár, E160 Conscriptiones Diversae, 5. cs. Conscripctio Animarum Regio-Cameralis Domini Ungvár A° 1764 peracta)

¹⁸ Erre és a Józsefi érában bekövetkező szemléletváltozásra jellemző József 1774. évi memoranduma, amely a katonai reformok kapcsán szól a katonai összeírásról, amely az egyedüli lehetséges eszköze a nagyobb hadsereg kiállításának, és amely egyedül képes a toborzókerületeken keresztül ennek terheit összehangolni a polgári gazdaság érdekeivel. József szerint a katonai konskripciót ezért még Magyarországon is be kell vezetni (Beales 1987. 227.). Ez jól mutatja, hogy a katonai összeírás bevezetése Magyarországon valóban politikai probléma volt, másrészt világos a majdani uralkodó koncepciója is (amit éppen akkor fogalmazott meg, amikor Magyarországon is sikerült bevezetni egy egységes népesség-összeírást): az általa szorgalmazott katonai célzatú összeírást egységesen az egész birodalom területén kell bevezetni.

kívül estek az állam érdeklődési körén (pl.: közegészségügy, oktatás). A népességi kérdések bizonyos mértékben nem tartoztak ezek közé, hiszen az az összefüggés, miszerint nagyobb népesség több adófizetőt és több katonát jelent, mindig is világos volt. Mindez azonban a 17–18. században szerveződött összefüggő elméletté, és vált az európai kormányzatok számára központi problémává. A populacionisztika egyúttal fokozódó információigényt is jelentett: nem volt elég vitatkozni a népesség növekedéséről vagy fogyásáról, pontos statisztikai adatok is szükségesek voltak, hogy a kormányzat beavatkozását meg lehessen tervezni a fontosnak vélt célok érdekében.

A Habsburg-birodalomban mindehhez még speciális szempontok is járultak: a török háborúk után a néptelenné vált országrészek újratelepítésének valós igénye (Wellmann 1989) és a nagyhatalmi állással együtt járó állandó katonai erőkiejtés, a katonai erő növelésére való törekvés, és ugyanakkor a gyengeség, a hadsereg, az adminisztráció működési zavarainak időnkénti megtapasztalása, különösen a feltörekvő szomszédal, Poroszországgal szemben. Mindez fokozottan a népesedési kérdésekre irányította a figyelmet, ennek a birodalomban már a 17. századtól fogva megvoltak a hagyományai az osztrák kameralisták tanaiban (Heckenast 1989), amelyet a 18. századi populacionisták fokozottan képviseltek.

Nyilvánvalónak tűnik, hogy a populacionista politika és ennek részeként a népesség-összeírások bevezetése annak az átfogó reformpolitikának volt része, amely az osztrák örökösödési háborúban elszenvedett vereség, Szilézia elvesztése után bontakozott ki, és amelynek fontos állomása volt egyrészt az Államtanács létrehozása 1761-ben, másrészt József fokozódó részvétele a kormányzati ügyekben 1765 után.¹⁹ Igen lényeges a porosz hatás mindebben, egyrészt áttételesen, a nagyhatalmi versenyen keresztül, másrészt közvetlenül is, konkrét minták átvételével: katonai sorozókerületek létrehozása, népesség-összeírás, népesség-nyilvántartás bevezetése, Süssmilch kimutatható hatása (Marczali 1881. I. 56.; Ifj. Barta 1988. 150.; H. Balázs 1989b 1035.; Fügedi 1966; Óri 2002).

A populacionista politika fő ideológusai Justi (Ifj. Barta 1973. 35.; Kosáry 1983. 278–279.) és különösen Sonnenfels voltak (Kann 1960. 175–178. Ifj. Barta 1973. 36.; Kosáry 1983. 278–279.; H. Balázs 1989a 879–885.; Dányi 1961, 1993). Kormányzati szinten a populacionista elveket elsősorban Kaunitz, van Swieten, Borié képviselték, a népesedéssel kapcsolatos döntések az Államtanácsban születtek (Ember 1935; H. Balázs 1989a. 865–871., 879.; Fügedi 1966).²⁰ A népesség-összeírások 1754-től kibontakozó folyamatát, benne a magyarországi lélekösszeírások 1760-as évektől kezdődő történetét ennek a

¹⁹ Minderről lásd: Marczali 1881. I.; Beales 1987; H. Balázs 1989a,b; Ifj. Barta 1973, 1988; Kosáry 1983; Anderson 1989.

²⁰ Mindezt részletesen áttekintjük készülő doktori disszertációnkban (Óri 2002), ezért itt ennek bővebb bemutatását nem tartjuk szükségesnek.

populacionista népesedéspolitikának a részeként kell értelmeznünk, még ha például a magyarországi változat kialakulásának részleteit kevésbé ismerjük is.

Külön említést érdemel a trónörökös és 1765-től társuralkodó József szerepe. Egyrészt nyilvánvaló, hogy ő is populacionista nézeteket vallott (Beales 1987. 166, 170.), Sonnenfels hatása alatt állt (Kann 1960. 233.; H. Balázs 1989a, 884.), és számos népesedést érintő kérdésben (vallási tolerancia, mint a bevándorlást támogató tényező, papok és szerzetesek cölibátusa) Kaunitzot támogatta, akár Mária Terézia ellenében is (Beales 1987. 170.; H. Balázs 1989b 1027.). Ugyanakkor elvei között alapvető fontosságú volt a birodalom katonai erejének növelése, elsősorban az általa „természetes ellenségnek” tekintett Poroszország ellenében (Beales 1987. 189.). Ennek egyik legfőbb eszköze a porosz mintára elképzelt katonai reform lett volna, amelynek lényege a katonai hadkiegészítési körzetek kialakítása, a katonai szolgálatra alkalmas népesség összeírása és folyamatos nyilvántartása volt (Beales 1987. 97.; Ifj. Barta 1988. 150.; H. Balázs 1989b 1035.). A reform fontos eleme a toborzás helyett a sorozás bevezetése volt, a konskripció ennek érdekeit szolgálta, segítségével a hasznos, „produktív” munkát végző népességet el lehetett választani azoktól, akikre a termelőmunkában közvetlenül nem volt szükség.²¹ A hadkiegészítési körzetek (kantonok) egyszersmind az ott toborzott regimentek ellátásáért is felelősek, azokat ott helyezték el, az ellátásukra szolgáló adót helyben használhatnák fel (Beales 1987. 97.). Az ezredeket békeidőben polgári célokra is fel lehetett használni, éppen az összeírás volt példa arra, hogy a katonaság az államnak alárendelt, szervezett erőként jól ellensúlyozhatta a közigazgatás gyengeségeit, esetenként tagjainak ellenállását. Mária Terézia és Kaunitz ugyanakkor bizonyos mértékig ellenezte a hadsereg ilyen mértékű átszervezését és létszámának növelését. Véleményük szerint ez túl nagy terhet róna az államra, a hadseregreform a parasztok kivándorlásához vezetne, ami a populacionista szemlélet számára elfogadhatatlan (Beales 1987. 187., 488.).²²

²¹ József 1767-ben az öccsének, Lipótnak írt, a Monarchia állapotát, a véghez vitt reformok hatását bemutató feljegyzésében szól a hazai toborzású sereg előnyeiről és a katonai összeírásról: A birodalom megreformálására szolgáló eszközök „az emberek, lovak és a Monarchia minden belső erőforrásának összeírása lenne, hogy propagációjuk segítségével műveljük és gyarapítsuk azokat, a kantonok (sorozó körzetek) létrehozása, hogy az összes alattvalóból olyan katonákat teremtsünk, akik háború idején készek éppúgy megvédeni az országot, mint ahogy békében, ha kifejezhetjük magunkat így, épp annyira hasznos földműves és kézműves hadsereget alkothatnának. Ezzel a módszerrel a külföldi zsoldosok iránti igény eltűnne, a pénz, amelyet rájuk költünk, az országban maradna, és a rossz zsoldosokat, csellengőket és csavargókat jó polgárok és alattvalók váltanák fel, akiknek érdekében áll uralkodójukat jól szolgálni.” (idézi Beales 1987. 188.). Íme egy korszak és egy ember tökéletes (ön)jellemezése: abszolutista kormányzati elvek, nagyhatalmi politikát szolgáló katonai reformok, merkantilista szempontok, populacionista célok, alattvalók osztályozása az állam szempontjából értelmezett hasznosságuk alapján. Novus ordo – mobilizált társadalom, ahogy H. Balázs Éva jellemezte (1989b 1069.)

²² Az 1771. évi katonai konskripció során a jelentések szerint ez valóban megtörtént Csehországban a porosz határ közelében, ahol tíz bevándorlóra állítólag száz kivándorló jutott volna (Beales, 1987. 346). Más kérdés, hogy ennek az oka József véleménye szerint nem az összeírás, hanem a jobbágyterhek voltak. Kaunitz Montesquieu nyomán az alattvalók maximum 1%-át tartotta besorozhatónak (H. Balázs 1989b 1472. –jegyzetek).

Mindez fontos az összeírások története szempontjából is. A népesség-összeírások bevezetése az örökös tartományokban a populacionista elvek, politika részeként egy jól átgondolt és előkészített folyamat volt az 1750-es évektől kezdve. Célja a népesedési folyamatok megismerése és ennek révén befolyásolása volt. Ennek érdekében az összeírások főösszesítési rovataiban elsősorban demográfiai szempontok érvényesültek: nem, korcsoportok, családi állapot szerint bontották a népességet (1754), amit 1762-ben kiegészítettek különböző rendies társadalmi kategóriákkal: nemesek, papok, szerzetesek, katonák (Gürtler 1909. Függelék, II. és III. tábla). Nyilvánvaló, hogy a kategorizálás mögötti szándék elsősorban a népességnövekedés tényezőinek felmérése volt, a társadalmi kategóriák is a népességreprodukció szempontjából „improduktív”, illetve a javak előállításában részt nem vevő, csak fogyasztónak számító rétegeket különítették el. Az összeírás nem terjedt ki Magyarországra, de ez nem azt jelentette, hogy lemondtak volna az ország népességének számba vételéről. Az Államtanács kezdeményezésére a 60-as évek közepétől megindult a kísérletezés a kamarai birtokokon (Őri 2002), majd az 1770-es évektől, (egységesített formában és évente ismétlődően 1774-től) egészen 1783-ig a lélekösszeírások (Conscriptio Animarum) mérték fel a népességet (Dányi 1960, 1980, 1985, 1993; Fügedi 1966). Az összeírás elveinek kidolgozása és lebonyolításuk megfelelt a tényleges politikai helyzetnek, tükrözte Magyarország viszonyát a birodalommal: a kezdeményezés a központi kormányzattól érkezett, az adatok végül oda futottak be, és a legfelsőbb szintű kormányzati döntésekhez szolgálhattak alapul, de a kérdőívek kidolgozásában magyar hivatalnokok is szerepet kaptak, a tényleges irányító, szervezőmunkát, az adatok ellenőrzését, összesítését és bizonyos fokú elemzését szintén a magyar kormányzások végezték (Dányi 1960; Fügedi 1966; Őri 2002). Az összeírás nemcsak területileg és szervezetileg különült el az ausztriaiától, hanem tartalmában és mélységében is. Nyilván szintén politikai megfontolásból nem írták össze a nemeseket, az összeírt népességet pedig részletesen bontották nemcsak nem és kor szerint, hanem felekezetek és társadalmi csoportok szerint is. Különlegessége a magyar változatnak a szintén igen részletes népmozgalmi statisztika is (Fügedi 1966; Dányi 1993; Őri 1994, 2002). A kérdőívek átdolgozásában a jelek szerint szintén szerepet kaptak a Helytartótanács javaslatai.

Ugyanakkor a hetvenes évektől az örökös tartományokban a katonai reformokkal és József növekvő szerepével összefüggésben átalakult az összeírások jellege. A kérdőívekből is nyilvánvaló, hogy a fő cél a katonai szolgálatra alkalmas férfinépesség különválasztása volt, külön írták össze a keresztényeket és a zsidókat, az előbbieken belül már 1771-ben leválasztották a nemeseket, papokat, hivatalnokokat, polgárokat és gyermekeiket, csak a férfiak maradék részét bontották korcsoportok szerint (17 év alatt, 17–40 évesek, azaz a katonakorúak, 40 éven felüliek) (Gürtler 1909. Függelék, IV., V., VI. táblák). Az összeírási rendszer egységesítése területileg, szervezetileg és tartalmilag azon-

ban csak József uralkodása alatt következett be, ez nyilvánvalóan egy hosszú ideje tartó folyamat logikus befejezése volt, az uralkodó régi terveinek valóra váltása.²³ Másrészt nyilván politikai döntés volt, amely érintette Magyarország birodalmon belüli helyzetét, a magyar kormányzások és megyék önállóságát, hatáskörét, a nemesi kiváltságokat, ezért komoly előkészületeket igényelt.²⁴ A katonai reformok és a katonai összeírás kiterjesztése a birodalom egész területére fontos része volt József politikájának, amely Magyarországon – a nyelvrendelethez, a kataszteri összeírásokhoz, vagy az adóreformhoz hasonlóan – komoly érdekeket sértett, és heves ellenállást váltott ki.

Ebbe a keretbe helyezve válik érthetővé a magyarországi összeírások története. Így oldódik fel az a látszólagos ellentmondás, miszerint Magyarországon akkor vezetik be demográfiai jellegű népesség-összeírásokat, amikor az örökös tartományokban már áttérnek a katonai konskripcióra. Egyrészt a lélekösszeírások tervének megalkotása, módozatainak kikísérletezése jóval korábban kezdődött, egy időben az ausztriai lélekösszeírásokkal, az 1760-as évek derekán. Másrészt a katonai összeírás bevezetése, a katonai reformok szorosan összefüggtek a birodalom irányításának általános alapelveivel, benne például Magyarország helyzetével, és így az a politikai vezetésen belüli viták, rivalizálások tárgya is volt.²⁵ Az ausztriai összeírási rendszer megváltoztatása József személyének az előtérbe kerülésével magyarázható, de ez a folyamat lépcsőzetes, ez magyarázhatja a magyarországi összeírási rendszer önállóságát egészen József trónra kerüléséig, amikor már csak idő kérdése volt, hogy mikor kerül sorra a népesség-összeírás egységesítése.

A népesség-összeírások magyarországi bevezetését tárgyalták a rendi sérelmek, a rendi alkotmány megsértése szempontjából, ami kétségkívül magyarázatot ad a velük szembeni ellenállásra (Marczali II. 1888.). A megszokott értelmezési keret, amelyben a jelenséget tárgyalják, a felvilágosult abszolutizmus reformpolitikája. Eszerint a népszámlálások, a népesedéspolitikai intézkedések részét képezik annak a reformfolyamatnak, amelyet a háborús vereségek, a nagyhatalmi pozíció megrendülése váltott ki, amely a megrázkódtatások utáni felzárkózási folyamat, modernizáció. Ennek része a „Polizeiwissenschaft”,

²³ A népszámlálás összefüggése a katonai reformokkal, szerepe, fontossága József szemében nyilvánvaló (lásd Beales 1987; Ifj. Barta 1988; H. Balázs 1989a,b stb.). Derek Beales szerint József a katonai összeírást tipikusan olyan ügynek tekintette, amelyet ki kellett volna terjeszteni a birodalom egész területére (Beales 1987. 483.) Ezért némileg meglepő Horváth Róbert külföldön is publikált, de semmilyen hivatkozással, forrással alá nem támasztott álláspontja (Horváth 1986. 1991.), miszerint Magyarországon a „II. József-féle népszámlálást” a török háborúra való felkészülés miatt rendelték el. A török háborúval való összefüggés más szempontból áll fenn: ennek nehézségeire hivatkozva rendelik el 1788-ban az összeírás felfüggesztését (Thirring, 1931. 132–133. 1938. 192. – rendeletek az összeírás felfüggesztéséről).

²⁴ A katonai reform, noha 1771-ben kezdődött, csak 1781-ben fejeződött be (H. Balázs 1989b 1035.).

²⁵ Derek Beales részletesen bemutatja az elsősorban Mária Terézia, József és Kaunitz közötti vitákat, presztízsharcokat (1987.134–241.). Mária Terézia és József közötti ellentétek egyik fontos területe a Monarchia kormányzatának egységesítése volt (1987. 488.).

mögötte a közjó (bonum commune) új elgondolása, a természetjog német variánsai állnak, ahol az állam a közjó legfőbb őre, amely köteles éppen ennek érdekében a társadalmi élet minden területét felügyelete alá vonni. Kontrollra törekvés, de az egyén számára éppen a közjó teremti meg az összekötő kapcsot államérdek és közérdek között.²⁶ Alapelvei közé tartozik a népesség növelése, de fontos, hogy az ne nőjön a birodalom eltartó képessége fölé, az emigráció ellenőrzése, általában a népességmozgás kontrollálása, a restség, fényűzés visszaszorítása, a népesség hasznos, produktív, dolgozni, a terhekhez hozzájárulni hajlandó részre és improduktív részre osztása (akik csak terhet jelentenek a társadalom számára, de maguk nem járulnak hozzá a terhek viseléséhez).

Az értelmezési keret mintegy átveszi a felvilágosodás érvrendszerét: az állam fokozódó beavatkozásában nem elsősorban a hatalmi célú kontrollt látja, hanem a „közjó” érdekében való beavatkozást, amely célszerű, racionális indítékok mellett belső morális meggyőződésből is fakad.²⁷

A másik lehetséges értelmezési keret Foucault biopolitikája – amelynek részeként megszületik a demográfia tudománya (Foucault 1992, 1996),²⁸ amely a frissen „fölfedezett” népesség biológiai tömegjelenségei (termékenység, halandóság, egészségi állapot), valamint házassági szokásai és térbeli mozgása, röviden a népesedési folyamatok megismerésére és befolyásolására irányul, a népesség-összeírásokat használva ehhez eszközként. Foucault kritikai álláspontot foglal el az állam növekvő szerepvállalásával, az ellenőrzés és a befolyásolás erősödésével szemben, és érvelésében éppen a demográfia tudománya, a népesedéspolitikai és a népességet kategóriákra osztó összeírások lesznek mindegyike negatív fejlemények, a modern államban inherens módon jelenlévő rasszizmus szimbólumai.²⁹

²⁶ Minderről lásd: H. Balázs 1989a 840–845.

²⁷ Kosáry Domonkos (1983. 602–603.) a közegészségügyi intézkedések kapcsán ennek egyértelműen pozitív oldalát (az emberi élet megnyújtását) hangsúlyozza – André Burguière (1974) és Massimo Livi Bacci (1999) érvelése is hasonló.

²⁸ Tudomásunk szerint Magyarországon elsőként Melegh Attila kapcsolta össze a népesség-összeírások elterjedését a foucault-i biopolitikával (2000a,b), lásd még erre nézve ebben a kötetben Elter András tanulmányát (Elter 2002).

²⁹ Vö.: „nem az egyént akarják megfenyíteni, hanem az életet kívánják szabályozni” ... a biopolitika „az a hatalmi technológia, amelynek immár a népesség, az élőlényként felfogott ember a tárgya. Ez a tudáson alapuló hatalom a gondoskodás is. A szuverenitás élni hagyott és halálra ítél. Az új hatalom lényege – épp ellenkezőleg – abban áll, hogy míg egyesekről gondoskodik, másokat hagy meghalni.” (Foucault 1992), valamint a hatalom „Voltaképpen azt a célt tűzte maga elé, hogy biztosítsa a társadalom fizikai erőnlétét és erkölcsi tisztaságát, és ezen az alapon próbálta 'kiselejtezni' a különféle fogyatékoságok hordozóit, a degeneráltakat és elkorcsosultakat, ezért próbálta a biológiai és történelmi szükségállapot nevében igazolni – megannyi magától értetődő 'igazsággá' avatva őket – az államilag támogatott rasszizmus minden formáját.” (Foucault 1996. 56.)

*A katonai összeírás bevezetése Magyarországra 1784-ben*³⁰

Miközben az örökös tartományokban már az 1770-es években bevezették a katonai összeírások rendszerét, Magyarországon a Helytartótanács Gazdasági Bizottsága 1780. évi jegyzőkönyvének (Protocollum)³¹ ajánlásai alapján megváltoztatták, egyszerűsítették a Conscriptio Animarum táblázatait, amelyeket 1783-ig használtak (Fügedi 1966; Őri 1994, 2002), majd 1784-ben a Helytartótanács újabb jelentős átdolgozásra tett javaslatot (Fügedi 1966. 378.). A cél itt is a munka megkönnyítése, és ezáltal pontos végrehajthatóságának elősegítése volt, a kérdőpontok egyszerűsítésénél figyelembe vették az időközben megváltozott politikai helyzetet (türelmi rendelet) és az összeírások addigi tapasztalatait is. Az állónépesség összeírásából a javaslat szerint kimaradt volna a vallás és nemek szerinti bontás, a népmozgalmi táblákon egy összegben adták volna meg a születések számát, a halálozásokét csak kiskorú-nagykorú bontásban, a házassági táblán pedig csak a fennálló házasságok száma szerepelt volna keresztény-zsidó megoszlásban.³²

Az átdolgozás ötlete a Helytartótanácsnál 1784. március 17-én merült fel, amikor a Kancelláriához felterjesztették az 1782. (!) évi lélekösszeírások összeállításait, és kifejezték az egyszerűsítés szükségességét, csatolva javaslataikat is. Erre a kancellária egy meglehetősen baljós votumban ismertette az uralkodó álláspontját (május 18.): a Conscriptio Animarum jövőbeli formáját az Udvari Haditanáccsal egyetértésben kell kialakítani, a Helytartótanács javaslata képezze részét az egyezkedésnek. A dátum fontos, hiszen május 1-jén József leirata már a katonai konskripció bevezetéséről tájékoztatta Eszterházy Ferenc gróf magyar kancellárt.³³ Ebben kifejti, hogy a közjó érdekében a népességnövekedést elősegítő helyes kormányzati intézkedésekhez szükség van a népességösszeírásokra, információkra a népesség növekedéséről és csökkenéséről. Mivel Magyarországon a „*papok és megyék mostani összeírásai teljesen hamisak*” (Dányi–Dávid 1960. 373.), és az adó- és újonckivetés hamis alapokon nyugszik, ezért elhatározta a házak és a népesség összeírását, mégpedig azok szerint az összeírók szerint, „*amelyeket valamennyi német tartományban bevezettek.*” Világos az általános, a közjót, az állam erejét, virágzását a népesség növekedésével összekapcsoló populacionista érvelés, kiderül azonban a közvetlen cél is: az újoncozás valós összeírás alapján való lebonyolítása. A lélekösszeírások erre nem jók, mert pontatlanok, továbbá az egész rendszer csak akkor ér

³⁰ A népszámlálás elrendeléséről, a vele kapcsolatos vitákról, javaslatokról, a rendi, megyei ellenállásról szól Horváth Mihály (1873. 543–554), Marczali Henrik (1888. 369–383), a legfontosabb iratokat eredeti nyelven közre adta Thirring Gusztáv (1938a). Az iratok az Országos Levéltár Kancelláriai Lt. Acta Generalia (A 39) és Helytartótanácsi Lt. Departamentum Conscriptionale (C 87) állagaiban található.

³¹ OL, Kancelláriai Lt. A 39, Acta Generalia, 1780/3219.

³² OL, Kancelláriai Lt. A 39, Acta Generalia, 1784/5841.

³³ OL Kancelláriai Lt. A 39. 1784/4904. Magyar fordítása: Dányi–Dávid 1960. 373–374.

valamit, ha az egész birodalomban egységesen alkalmazzák (uo. 374.). Lényeges, hogy nemcsak egyszeri számlálásról van szó, hanem évenkénti felülvizsgálatról, revízióról, amelyet a megyei tisztviselők és a plébánosok, lelkészek végeznének, a katonaság részvétele itt még nem kötelező, csupán tanúként alkalmazzák őket. A helyzet világos: az 1777-es osztrák összeírás kiterjesztése Magyarországra már eldöntött tény, miközben a Helytartótanácsot a Haditanáccsal való egyezkedésre szólítják fel, ami meg is történik, ezek szerint teljesen fölöslegesen (1784 májusában).³⁴

Májusban nyilvánvalóvá válik, hogy az összeírási rendszer változni fog, ennek lényege is világos, amint a kancellária feliratából kiderül (május 14.):³⁵ általános összeírás lesz, amely a nemesekre is kiterjed, a házakat is megszámozzák és megszámozzák, évente revíziót hajtanak végre, az adatokat kiigazítják a változásoknak megfelelően, és mindehhez a német tartományokban szokásos összeíróíveket kell használni. A Pálffy Károly gróf alkancellár és Ürményi József nevéhez fűződő feliratból a továbbiakban kiderül a Kancellária (és általában a magyar kormányzások) álláspontja: az eddigi összeírások (a *Conscriptio Animarum*) is jól szolgálja a megjelölt célokat. A nemesek kimaradtak ugyan belőle, de az ő számuk egyébként is csekély, a házak száma pedig az urbáriumokból könnyen megállapítható, kivéve a nemesi házakat, de azok számát úgyis tudja mindenki a községben. Ha tehát a kívánt célt, a lelkek és házak összeírását a közbizalom érdekében, de az ország törvényeinek és a rendek előjogainak megsértése nélkül akarják végrehajtani, akkor az eddigi lélekösszeírások tábláit kiegészítik a nemesek és a honoratiorok számával, és a lelkek számához hozzá adják a házak és családok számát. Ami a nemesi házak számozását illeti, számolják ezeket bele a község házáinak számába, de ne kapjanak házszámot, mert ez sérti az ország törvényeit és a nemesek kiváltságait. A végrehajtást nem szabad a katonaságra bízni, mert ez félelmet keltene a népben (főleg a görögöket, rácokat, oláhokat riasztaná el az állandó megtelepedéstől), végezzék azt továbbra is a megyei tisztviselők, a plébánosok, protestáns lelkészek, görögkeleti pópák. Az érvelés jól mutatja a Kancellária sajátos helyzetét: közvetítenie kell az udvar és a rendek között olyan ügyekben, amelyek ellen talán alapjában véve nem lenne kifogása, de amelyek végrehajtásának a módja elfogadhatatlan számára. A Kancellária, Helytartótanács vagy a Kamara tisztviselői már jó két évtizede foglalkoztak a lélekösszeírások lebonyolításával, elemzéseket készítettek az eredményekről, módosító javaslatokat dolgoztak ki, és úgy tűnik, hogy javaslataikat messzemenőig figyelembe vették (Fügedi 1966; Dányi 1960, 1961, 1993; Őri 2002). Nyilvánvalóan nem idegenkedtek sem a modern kormányzati elvektől és módszerektől, sem a népesség összeírásától, sőt akár a nemesség számba vételét is hajlandók voltak elfogadni. Nem csupán a nemesi házak számozásáról volt szó – bár ennek kétségkívül szimbo-

³⁴ OL, Kancelláriai lt. A 39. Acta Generalia, 1784/5841.

³⁵ OL Kancelláriai lt. A 39. Acta Generalia, 1784/5797. és Marczali 1888. II. 371.

likus jelentősége volt - , amikor kifogásokat emeltek. Az ausztriai összeírási rendszer bevezetése, a hadsereg bevonása a számlálásba, a kormányzéseknek szánt pusztán végrehajtó szerep, ahol a Haditanáccsal kellett volna együttműködniük, egyrészt komoly hatásköri problémákat vetett föl (a katonaság részvétele mind a dicasteriumoknak, mind a megyéknek mindvégig elfogadhatatlan maradt), másrészt alapjában érintette az ország közjogi helyzetét, ismét egy olyan ügy került elő, amelyben területi és szervezeti önállóságát veszély fenyegette. Ezenkívül kétségek merülhettek fel az összeírás céljait illetően is: szembevető volt annak katonai jellege, jogos lehetett az aggodalom, hogy ez az újonclétszám növeléséhez fog vezetni. Ebben a helyzetben a Kancellária vagy a Helytartótanács az összeírást nyilvánvalóan nem utasíthatta el, de a tervezett formát sem fogadhatta el szó nélkül. 1784 tavaszán és nyarán, amíg az egyezkedések és előkészületek folytak, igyekeztek úgy tenni, mintha a döntés még nem született volna meg, mintha a célként megjelölt közboldogság lett volna az egyedüli szempont, amelynek elérésére az ausztriai összeírási rendszer csak egy lehetséges módozat lett volna, módosító javaslatokat terjesztettek elő, amelyek lényege a lélekösszeírások megreformálása, a kormányzati célokhoz igazítása lett volna. A nemesség megszámlálásának elfogadása és a katonaság kihagyásához való ragaszkodás, a lélekösszeírások jellegének, szervezeti formájának, lebonyolítási módjának védelmezése jól mutatta a nyilvánvalóan kényszerű kompromisszum mögötti lényeges ütközőpontot: az ország törvényeinek megsértésén és a nemesi előjogok sérelmén elsősorban a közjogi helyzet megsértését értették.

Az előterjesztés margóján olvasható József határozott válasza: fő célja a német tartományokkal való egyöntetűség megteremtése az összeírás terén, ezért ragaszkodik a május 1-jei határozatához, a Kancellária dolga az engedelmes végrehajtás, úgyhogy működjön együtt az Udvari Haditanáccsal, amely már megkapta az utasításokat, hogy szükség esetén az újoncozási körzetekben lovaszisztekkel segítsék a munkát (Marczali 1888. II. 371.).

A válasz világos volt, a Kancellária engedelmeskedett, június 5-én már átiratban kéri a Haditanácsot, hogy jelöljenek ki olyan tiszteket, akikkel együttműködhetnek.³⁶ A Kancelláriát tehát sikerült megfegyelmezni, de az ellenállásnak a hierarchia szerint több szintje volt, a Helytartótanács és a megyék kísérletei ezután következtek.

Ilyen előzmények után látott napvilágot II. József népszámlálási rendelete 1784. július 16-án.³⁷ A cél a közjó előre mozdítása, amely megköveteli a közigazgatás egységesítését. A közjó és az állam ereje, gazdagsága egy dolog, mindkettőt a népesség növekedése viszi előre.

³⁶ OL Kanc. Lt. A 39. 1784/5795.

³⁷ Latin másolata: OL, Helytartótanácsi Lt. C 87. Departamentum Conscriptionale, 1784/18772. Eredeti nyelven közli: Thirring 1938a 146–147. Magyar fordításban: Dányi–Dávid 1960. 375–377.

„Egyébiránt közönséges és mindenki előtt ismeretes dolog, hogy az állam gazdagságát és méltóságát legfőképpen a nagyobb népességszám és az ezzel összefüggő közkereskedelem intézménye teszi, továbbá hogy a közigazgatásnak minden törekvését oda kell irányoznia, hogy a lakosok száma s ezzel együtt az állam ereje, s magának a népnek a boldogsága is, napról napra növekedjék, márpedig annak a meghatározásához, hogy milyen különös eszközöket kell alkalmazni ennek a célnak az eléréséhez, mindenekelőtt azt kell tudni minél bizonyosabban, mennyi a száma az egész népnek, annak egy osztályát sem véve ki, s miként növekszik vagy fogy ez a szám az országnak egyik vagy másik részén.”³⁸

Jellegzetesen populacionista szemlélet: a népesség olyan független változó, amelynek hatása mindenhol érvényesül, egyedül a kereskedelem kerül vele egy szintre (kölcsonhatásba). Erős és népes állam, növekvő közboldogság összefonódnak, akárcsak a lélekösszeírások esetében. A deklarált célok azonosak, miért hát a változtatás?

„Egyáltalán nem titok előttünk, hogy Magyarországunkban és kapcsolt részeiben eddig is volt már népességösszeírás, ezt azonban nem az egységes elvek szerint szerkesztették, amelyeket az általános cél elérése érdekében egész birodalmunkra nézve lefektettünk, és az a hibája is megvolt, hogy belőle a nemesek, akik pedig éppúgy fogyasztók mint mások, egyszerűen kihagyattak, s így soha sem lehetett az egész népesség számát különböző osztályaival együtt a közigazgatás munkájának helyes irányítása érdekében teljes biztonsággal megállapítani.”³⁹

Kiderül, hogy az egységes összeírási szisztéma meghonosítása az egyik szempont, ez a katonai szempontok érvényesítése miatt fontos, ahogy az Eszterháznak írt leiratból is láthattuk. A másik szempont a fogyasztók (és persze amint az összeírás kategóriarendszeréből látszik, a termelők) számának megállapítása, az ország katonai erejének felmérése mellett annak gazdasági ereje, lehetőségei feltárása.⁴⁰ Ugyanakkor a nagy nyilvánosságnak szánt rendelet hallgat az újoncozási szempontokról, amelyek szerepeltek az Eszterházyhoz intézett leiratban. Sőt:

„A tisztviselők pedig, és más az egyes törvényhatóságok által az összeírás végrehajtására kiküldött személyek, mindegyik községben, ahol az összeírást megkezdik, hívassák össze maguk elébe a lakosokat, s olvassák azt {a rendeletet} fel az ott honos nyelven, és nyilvánítsák ki a népnek a Mi nevünkben, hogy ez az összeírás egyáltalában nem újoncok szedése okából, hanem egyedül a

³⁸ Dányi–Dávid 1960. 375.

³⁹ Dányi–Dávid 1960. 375.

⁴⁰ Az információs rendszer kiépítésének egyik eredeti oka az élelmiszerellátás lehetőségeinek felmérése, annak biztosítása volt, összefüggésben a hatvanas évek második felének, hetvenes évek első felének rossz terméseivel, éhínségeivel (vö.: Benda 1977; Fügedi 1966; Beales 1987).

közjó érdekében történik, amely feltétlenül szükségessé teszi a népesség számának pontos ismeretét... (Dányi–Dávid 1960. 375–376.)

A taktika ettől fogva ez lesz: míg az uralkodó bizonyos mértékig (egyre kevésbé) hajlandó vitát folytatni a kormánysszékekkel az összeírás céljairól és hasznáról, aminek során nem titkolja annak alapvetően katonai jellegét, a megyei hatóságokat és a papokat a „félreértések” eloszlásával bízza meg, miszerint a népszámlálás célja nem az újoncozás, hanem csak a közjó előre vitele, és az esetleges zavarokért, ellenállásért őket teszi felelőssé.⁴¹

Itt már nem lehetőség a katonaság részvétele, hanem kötelező, hiszen az indoklás szerint ők rendelkeznek a megfelelő gyakorlattal az összeírási ügyekben. Az egész birodalomban egységesen folyik majd a számlálás (polgári és katonai számlálóbiztosok által), a hadsereg hadkiegészítési körzetenként vesz benne részt, minden körzetben egy törzstiszt felelős a munkáért, aki minden körzetébe tartozó megye járásaiba kirendel egy-egy tisztet, aki a megyei tisztviselőkkel és a plébánosokkal és lelkészekkel együtt végzi az összeírást.⁴²

A népszámlálási rendelet kibocsátása után (augusztus 9-én) kelt a Helytartótanács felirata, amely jól összefoglalja a problémákat.⁴³ Elfogadhatatlanok eszerint a következő elemek: a népszámlálás katonai összeírás, a hadsereg közreműködésével folyik, meg kell számozni a házakat és kúriákat, a nemesi familiák összeírólapjai olyan számlálóbiztosok kezébe kerülnek, akik egyébként földesúri joghatóság alatt állnak.⁴⁴ Hiába hangoztatják, hogy az összeírás a közjót szolgálja, ha a katonák jelenlétében zajlik, a nép gyanakvó és félnk, könnyen valamely káros cselekedetre vetemednek, vagy szétfutnak, sőt esetleg emigrálnak valamely külső országba. Bármit is mondjanak az összeírók, az összeírásnak vannak olyan pontjai, amelyből egyértelműen kiderül a lényeg, az újoncozás szándéka. Így például a nők és a zsellérek részletezése elmarad, a polgárok és parasztok örököseit külön rovatba kell írni, az egyéb kategóriánál meg kell határozni az életkort, termetet, testi állapotot, a zsellérek rovatába kell írni a 40 év felettieket, a kistermetűeket, a testi hibával rendelkezőket. Mindez megzavarja, megrémíti a népet, amiből károk keletkeznek, ami nem felel meg az összeírás eredeti céljainak. Ezért módosítani kell azt, hagyják el a katonai összeírásra utaló részeket és hagyják ki a hadsereget a munkából, ne számozzák meg a nemesi házakat. Az uralkodó válasza határozott (augusztus 14.): a kérdés már eldőlt, módosításokra nincs lehetőség. Ezen a szinten azonban még az érvelésnek is volt helye, a válasz kifejti, hogy az újonclétszám megajánlása továbbra is a rendek kezén marad, de az összeírás segíti az igazságos szétosz-

⁴¹ Pl.: 1784. okt. 11-én (Marczali 1888. II. 375.)

⁴² A kerületekről, ezredekről és az általuk kiküldött törzstisztek és tisztek számáról készült táblázat megtalálható: OL C 87. 1784/8646. és Thiring 1938a 165.

⁴³ OL Kanc. Lt. A 39. 1784/9122. és OL Helytt. Lt. C 87. 1784/18946. valamint Thiring 1938a 168–169. Marczali 1888. 372.

⁴⁴ Ugyanezt az érvet hangoztatja a Tolna megyei közgyűlés is (Hajdu 1983. 131.)

tást a megyék között.⁴⁵ Tegyenek meg mindent azért, hogy szeptember 1-jén el lehessen kezdeni a népszámlálást. (Az Erdélyi Gubernium számára július 31-én adta ki népszámlálási rendeletét, ott a munkát később, december 1-jén kellett volna elkezdni).

A Helytartótanács augusztus 16-án József elutasító válaszában megfelelően utasította a megyéket az összeírás elvégzéséről, de itt a munka elkezdésének dátuma már november 1.⁴⁶ Ugyanazon a napon tájékoztatják erről Migazzi érseket is egy átiratban, amely a plébánosok közreműködését igényli, ha szükség van rá, akkor haladéktalanul bocsássák az összeírók rendelkezésére az anyakönyveket.⁴⁷ József leirata a kezdés időpontjának november 1-jére halasztásáról augusztus 22-én keletkezett.⁴⁸

Az összeírási utasítás hiába megy ki a megyékhez augusztus közepén, a kormányzások szintjén hiába dől el a kérdés lényegi része, az új népszámlálási rendszer bevezetése, a részletek vitatása, új problémák felvetése ezután is előfordul. Így például a Kancellária szeptember 30-i, a Haditanácshoz intézett átiratában⁴⁹ az összeírásnak a katonai hadkiegészítési körzetek szerinti lebonyolítását kritizálja, mondván, hogy így hiába fogják a népnek bizonygatni, hogy az összeírás nem az újoncozást szolgálja. Még komolyabb az a felvetése, amely már közvetlenül az összeírás kategóriáit és a számlálás-besorolás pontosságát, végrehajthatóságát érinti. Véleménye szerint Magyarországon a parasztek fiai egyenlő jogokkal rendelkeznek az öröklés tekintetében, így az örökös személyét nem lehet egyértelműen megállapítani:

„Amíg a Magyar Királyságban a parasztek fiainak egyenlő joguk van a szülőktől való örökségre, addig az örökös megállapítását sem a megyére, sem az uradalmi tisztviselőkre, sem magukra a szülőkre sem lehet áthárítani, és jóllehet az örökösnek ez a megállapítása az örökös tartományok számára a katonáskodás által megkívánt rendszer szerint a paraszti gazdálkodás nagymértékű előremozdítása miatt áll fenn, ugyanaz a megállapítás azt a megalapozott gyanakvást kelti, hogy a többi fiút a katonáskodásra szánják, és ebből következően az összeírás célja az újoncállítás, és hogy az örökös megállapítását csak azért kívánják, hogy tudni lehessen, ki a ház és a hozzá kapcsolt telkek tulajdonosa, és hogy azt az összeírási táblákból, amelyekre időről időre a községi bírók kötelesek a felmerülő változásokat rávezetni, a táblák revíziója al-

⁴⁵ OL Helytt. Lt. C 87. 1784/19457. és OL Kanc. Lt. A 39. 1784/9122. Thirring 1938a. 170.; Marczali 1888. II. 372.

⁴⁶ OL Helytt. Lt. C 87. 1784/19547

⁴⁷ Thirring 1938a, 172. Jelzet nélkül. Hasonlóan fogalmaz az összeírási utasítás is: ha kell, akkor az életkori adatokat az anyakönyvek alapján lehet pontosítani, ami arra is jó, hogy ellenőrizni lehet az anyakönyvek szabályos vezetését (Thirring 1938a 154.). Itt tehát az anyakönyvvezetés, a hívek regisztrálása nemcsak egyházi, hanem állami érdek is, tanúi vagyunk az egyházi és állami érdekek összefonódásának, mindkettő az alattvalók, illetve hívek kontrollálására törekszik, ha más-más céllal is.

⁴⁸ OL Helytt. Lt. C 87. 1784/20552.

⁴⁹ OL Kancelláriai lt. A 39. Acta Generalia, 1784/10956.

*kalmával, amelyet közönségesen Evidenzhaltungnak neveznek, könnyedén meg lehessen tudni.*⁵⁰

Tehát a katonai összeírás nemcsak zavart, (indokolt) félelmet kelt, de bizonyos részletei (amelyek éppen károsak és árulkodóak az összeírás eredeti célját illetően) Magyarországon végrehajthatatlanok. Arra, hogy az örökös kijelölése az ország egyes területein, ahol minden bizonnyal nagycsalárendszer és az egyenlő örökösödés volt honos, ahol az örökséget a háztartásfő életében biztosan nem osztották fel az örökösök között, valóban nehézségeket okozhatott, Dányi Dezső is felhívta a figyelmet (1985. 79-80.). Megfigyelése szerint pl.: Nógrádban vagy Szeverin megyében igen gyakori az, hogy az örökösök száma nagyobb, mint a polgárok és parasztok száma együttesen, azaz több, esetleg az összes fiút az örökösök közé jegyezték be. Máshol pedig, ahol a nukleáris családi háztartás volt gyakoribb, ez a jelenség igen ritkán fordult elő (pl.: Sopron megyében). Néhol megyei szinten is az örökösök túlsúlyát tapasztalhatjuk, bár országos, megyei és községszinten is inkább ennek ellenkezője volt jellemző. A következő táblázatban megvizsgáljuk a jelenséget országos szinten és azokban a megyékben, ahol az örökösök túlsúlyát látjuk (1787), valamint néhány hasonló jellegzetességet mutató Pest megyei településen (1785).

⁵⁰ „*Dum in Regno Hungariae rusticorum filii aequale jus habeant ad haereditatem Parentum, determinatio haeredis neque Comitatus, aut Dominalibus Officialibus, neque quo ipsis Parentibus deferri potest, et cum haec haeredis determinatio juxta systema pro haereditariis provinciis Germanicis adoptatum a Militia propter promovendam ruralem oeconomiam immensam praestat, eadem ipsa determinatio fundatam suspendinam generabit, reliquos filios pro Militia destinatos esse, proinde Conscriptionem praesentem debitum Tyronum pro scopo habere, et autem haeredis determinatio hoc dumtaxat fine desideratur, ut scire possit, quis sit Possessor Domus et ei adhaerentium fundorum, illud ex Judicem accurate inscribi debent, occasione revisionis earundem Tabellerum, quae vulgo Evidenzhaltung dicitur, facili negotio erui potest.*”

1. A parasztek, polgárok és örököseik száma és a háztartások struktúrája néhány megyében és községben

	Polgárok és parasztek	Örököseik	Átl. háztartás-nagyság	Házaspár/háztartás
Magyarország, 1787	726 710	634 133	5,14	1,08
Pozsega, 1787	5374	5700	10,17	2,01
Trencsén, 1787	16 017	16148	5,32	1,06
Varasd, 1787	8239	8387	8,14	1,48
Pest, 1785	19 035	16 834	5,1	1,04
Pest, 1787	19 152	16 982	4,99	1,03
Nagykovácsi	55	87	5,5	1,0
Lóré	33	35	7,1	1,5
Óbuda	162	377	4,9	0,9
Pomáz	101	103	4,8	1,0
Szentendre	134	308	3,9	0,8
Pilisvörösvár	124	135	5,2	1,0
Érsekcsanád	144	151	5,6	1,2
Szalkszentmárton	194	212	5,1	1,0
Szeremle	63	77	5,7	1,1
Boldog	77	87	5,4	1,0
Dány	114	123	6,2	1,3
Galgahévíz	90	100	5,6	1,1
Káva	16	18	5,3	0,9
Mende	25	27	5,3	1,1
Vácszentlászló	70	80	5,4	1,1

Forrás: Dányi–Dávid, 1960. 62. és 118–122. után számolva; Faragó, 1977. 174–177.

A táblázat jól mutatja, hogy országos szinten és a megyék túlnyomó többségében jóval kevesebb örökösöt írtak össze, mint polgárt és parasztot, ami részben jelezheti az örökösödés körüli zavart, tudniillik hogy nem tudtak dönteni a fiúgyermek között, de még valószínűbb, hogy ennek oka egyszerűen az, hogy a polgárok és parasztek egy része az összeírás pillanatában (még) nem rendelkezett megfelelő korú fiú utóddal. Másrészt három megyében tapasztalható 1787-ben, hogy a községek jelentős részében több örökösöt írtak össze, mint örökgyót. Ez kétségtelenül a kancelláriai átírat jelezte problémára utal: nem volt szokás az osztatlan, egy utódot preferáló öröklés ezekben a megyékben. Ugyanakkor Trencsén példája azt is mutatja, hogy ennek nincs feltétlenül köze a bonyolult háztartás-struktúrához. Erre utalnak a Pest megyei községszintű adatok is, ahol a felsoroltak között vannak nagycsaládos települések (a szerb Lóré, a magyar Dány és Érsekcsanád), de főleg Óbuda és Szentendre példája mutatja, hogy az örökösök ilyen túlsúlya aligha tulajdonítható a bonyolult háztartásokban élő családok örökösödési szokásainak. Ennél valamivel szorosabb, de szín-

tén nem egyértelmű az összefüggés az örökösök túlsúlya és az átlagos háztartásnagyság között. Az örökösök túlsúlya általában, de nem kizárólagosan együtt jár az átlagnál nagyobb háztartásmérettel, ugyanakkor például több, rendkívül nagy háztartásméretet mutató horvátországi megyére (Zágráb és Körös) ez nem jellemző. Így vagy az a helyzet, hogy az örökösök túlsúlya az örökösödési szokásoknak tulajdonítható, ami nincs kapcsolatban a háztartásmérettel és struktúrával, vagy pedig az eltérő, lényegében tetszés szerint változó összeírói gyakorlat fedi el ezeket a kapcsolatokat. Bars megyéből rendelkezünk olyan helytartótanácsi utasítással, amely az összeírók belátására bízta azt, hogy kit ír az örökösök közé olyan esetben, amikor ténylegesen több örökös van a családban.⁵¹

„Ha a családfőnek több fia van, akik valamennyien vagyonának egyenlő örökösei, ezek, noha egy és ugyanazon rovatba nem írják őket, ez által az atyáik vagyonából való érvényesnek elismert örökösödési jogból semmiképpen sem záratnak ki, továbbá pedig a polgároknak és parasztoknak nem dolga sem megítélni, sem pedig tudni azt, hogy őket magukat, vagy fiaikat és maradék családjukat melyik rovatba kell írni, hanem annak eldöntése a körülmények és a kiadott utasítás szerint csak a kiküldött katonai és polgári összeíróktól függ.” (1785. febr. 17.)

Ebből valószínűnek látszik, hogy az összeírás katonaállítási szempontjai egységes gyakorlatot követeltek volna, tehát hogy mindenhol csak egy örökös szerepeljen a megfelelő rovatban, de ennek kiválasztását az összeírókra bízta, akik a jelek szerint ezt nem mindenhol tudták vagy akarták eldönteni. Az összeírói gyakorlat egy háztartásméret vagy háztartás-struktúra tekintetében hasonló jellegzetességeket mutató országrész (pl.: Horvátország) megyéi között is változhatott, sőt a Pest megyei adatok azt is valószínűvé teszik, hogy az eljárás akár még egy-egy megyén belül is lehetett különböző. Ez viszont igen nehézzé, vagy lehetetlenné teszi azt, hogy az örökösödés jellegére nézve vonjunk le (pl. megyei szinten) következtetéseket a népszámlálási adatokból, vagy hogy az örökösök száma és más, a háztartásméretet- és struktúrát mutató változó közötti összefüggéseket ragadjunk meg statisztikai eszközökkel. Másrészt azt is bizonyíthatja ez a mozzanat, hogy a népszámlálás társadalmi kategóriái mögött térben és időben különböző társadalmi rétegek állhattak, hogy az állam által a társadalomra erőltetett társadalmi kategóriák talán az összeírás sajátos céljainak (katonaállítás) megfeleltek, de a társadalomról az összeírókban és összeírtakban

⁵¹ Bars megye Közgyűlési iratai, Nyitrai Területi Állami Levéltár (Štatny Oblastný Archív, Nitra, Župa Tekovska, Kongregačné spisy, In Politicis,) 1785. Fasc. 6. 130.

„...si Pater familias plures filios habet, qui omnes aequales substantiae illius haeredes sunt, hi, licet non omnes uni, eidemque rubricae inserantur, per id ex jure competentis ex Parentum substantia successionalis ratae nullatenus exclusi sint, caeterum autem cives et coloni nec dijudicare in statu sint, nec ipsorum intersit scire, cuinam rubricae ipsimet, aut eorum filii et reliqua Familia inserendi sint, verum id discernere juxta Modum circumstantiarum, extraditaeque Instructionis dumtaxat ab exmissis militaribus et politicis conscriptoribus dependeat.”

élő képpel ezek nem igen egyeztek, ami nem könnyítette meg az összeírás egységes elvek szerinti egyöntetű végrehajtását.

A végrehajtást közvetlenül befolyásolta az ellenállás harmadik, megyei szintje. A Kancellária és a Helytartótanács – mint láttuk – ugyan a végsőkig próbálta védelmezni álláspontját és hatáskörét, de az uralkodói akarattal természetesen nem szállhattak szembe. A megyék viszont – legalábbis eleinte úgy tűnt – hajlandók voltak valóban a végsőkig elmenni. Tiltakozásuk – akárcsak a kormányzások esetében – elsősorban a nemesi házak számozása és a katonai részvétel törvénytelen voltának bemutatása volt. Hivatkoznak az ország törvényeire, amelyek tiltják a katonaság bevonását a polgári kormányzatot érintő kérdésekbe (Trencsén – Horváth M. 1873. 547., Csongrád⁵², Bihar – Marczali 1888. II. 373.), elutasítják azt, hogy az ország egy sorba kerüljön az osztrák tartományokkal, hogy a nemesek és jobbágyok azonos elbírálás alá essenek, hangoztatják, hogy akarata ellenére senkit sem lehet katonai szolgálatra kényszeríteni (Trencsén – Horváth M. 1873. 547.), és végső esetre akár ellenállást is kilátásba helyeznek. A tiltakozó feliratok megfogalmazása és a nyílt ellenszegülés október, november időszakára tehető, amikor több helyen csak katonaság összevonásával, a tiltakozó nemesek beszállásolással való fenyegetésével, az engedetlen főispánok letételével lehetett a rendet helyreállítani (Nyitrában és Vasban – Horváth M. 1873. 553.). A megyék egy része keményen ellenállt, nyíltan szembeszegült az uralkodóval (Nyitra, Vas, Pozsony, Gömör, Komárom, Szepes, Torna, Zágráb, Abaúj), mások tiltakoztak ugyan, de az erőszakra hivatkozva beadták a derekukat (Temes, Tolna, Csongrád).

Igen jellemző volt az utóbbira Tolna megye magatartása.⁵³ Itt az október 20-i megyegyűlésen hirdették ki a népszámlálási rendeletet (két hónappal azután, hogy a Helytartótanács kiküldte azt), de a közgyűlés félreteszi a rendelet azzal, hogy „*fél, hogy az ártalmas lesz az országra és annak nemességére*” (Hajdu 1983. 128.). Az alispán vezetésével tíztagú bizottságot választanak, válaszfeliratot és különböző tisztviselőknek szánt könyörgő leveleket fogalmaznak, és a válaszig természetesen semmit sem csinálnak. Mikor két héttel később a katonaság megpróbálja felvenni a kapcsolatot a megyével, arra hivatkoznak, hogy nem kaptak még választ. A Helytartótanács és a főispán figyelmezteti őket, hogy kezdjék meg a munkát, mert máskülönben a katonaság fogja őket erre kényszeríteni. Ezután újabb közgyűlés ül össze, ahol az alispán meggyőzi őket, hogy engedjenek a fenyegetésnek. A határozat jellemző: leszögezik, hogy alispánjuk minden tőle telhetőt megtett, ők szeretnének egyetérteni, de nem tudnak, a fenyegetés ereje előtt hátrálnak csak meg. Ezután is minden munkafázisnál megvárják a külön utasítást (pl.: községtáblák felállítás), addig nem cselekszenek.

⁵² OL. A 39 1785/22.

⁵³ Lásd minderről: Hajdu 1983. 128–131.

Hasonló Temes érvelése és taktikája is: tiltakozással és a munka szabotálásával húzza az időt, de a nyílt szembeszegülést kerüli (Horváth M. 1873. 548., 551–552.). Elismerik, hogy az összeírás szükséges, addig is volt rendszeresen, de bizonyos jelek (férfiak korának, természetének, testi hiányosságainak az összeírása, aminek sem a népesség növelésére, sem a kereskedelemre nincs befolyása) azt mutatják, hogy cseh mintára katonai összeírást akarnak Magyarországon is bevezetni. Azt nem bánják, ha a nemeseket is összeírják, de a katonaságot hagyják ki a végrehajtásból. Ha pedig az uralkodó teljesen új összeírást akar meghonosítani, úgy hívjon össze országgyűlést, és ott törvényes keretek között fogadtassa el azt a rendekkel. Az erőszakkal való fenyegetésre pedig azt válaszolják, hogy nem akarnak szembeszállni az uralkodóval, de csak az erőszaknak engednek, ha tudták volna, hogy ez lesz a tiltakozásukból, meg se szólalnak, de hát azt hitték, törvényesen mennek a dolgok...

Az összeírással nyíltan szembeforduló Nyitrát valóban katonai erővel törték meg. Itt és a szomszédos Pozsonyban katonaságot vontak össze, érvényt szerezve annak a helytartótanácsi fenyegetésnek, hogy a katonák erővel fogják kényszeríteni a szolgabírákat és esküdteket a munkára, ha pedig valamely nemes letörölné a házsámot, akkor oda katonákat fognak beszállásolni, egészen addig, amíg az illető a házsámot maga nem írja föl újra (okt. 29. – Horváth M. 552.). Az erőszakkal ellenállókat pedig lefogják, és Bécsbe viszik a császár elé. Nyitra alispánját, Forgách Miklós grófot leváltották, a megyét egy Izdenczy József kancelláriai tanácsos vezette bizottság felügyelete alá helyezték, és kilátásba helyezték, hogy további engedetlensége esetén felosztják a szomszédos megyék között. Az erőszak megtörte az ellenállást, akárcsak a horvátországi megyékben (Marczali 1888. II. 381.), így novemberben (Erdély kivételével, ahol csak decemberben kezdődött, majd a parasztfelkelés miatt félbeszakadt, és csak januárban indult újra a számlálás) megindulhatott az összeírás.⁵⁴

IRODALOM

- Acsádi György 1957. Az 1784–85. évi népszámlálás és az ezen alapuló népességnyilvántartások. In Kovacsics József (szerk.): *A történeti statisztika forrásai*. Közgazdasági és Jogi K. Budapest, 224–241.
- Anderson, Perry 1989. *Az abszolutista állam*. Gondolat, Budapest.
- Barta János ifj. 1973. *Mezőgazdasági irodalmunk a 18. században*. Akadémiai, Budapest.
- Barta János ifj. 1988. *Mária Terézia*. Gondolat, Budapest.
- Beales, Derek 1987. *Joseph II. In the shadow of Maria Theresa (1741-1780)*. Cambridge University Press, Cambridge-London etc.

⁵⁴ Felvidéki tapasztalataink (Bars, Árva, Liptó, Túróc stb.) azt mutatják, hogy a legtöbb helyen csak november végén kezdődött az összeírás.

- Benda Gyula 1977. Tabellae procreationis frugum – a mezőgazdaságtörténet forrásai, 1769–1790. In *A Dunántúl településtörténete II/1. 1767–1848. PAB-VEAB Értesítő*, 31–41.
- Burguière, André 1974. La démographie. In Le Goff, Jacques – Nora, Pierre (szerk.): *Faire de l'histoire. II*. Gallimard, Paris, 101–141.
- Dányi Dezső 1960. Az 1777. évi lelkek összeírása. *Történeti Statisztikai Évkönyv*, 167–193.
- Dányi Dezső 1961. Népeségi nézetek és népesedéspolitika Magyarországon a XIX. század elejéig. *Demográfia*, IV. évf. 4. sz. 468–480.
- Dányi Dezső 1965. Városi háztartások és családok a 18. század végén. Győr, 1787. *Történeti Statisztikai Évkönyv, 1963-64.* 167–193.
- Dányi Dezső 1977. Háztartás és család nagysága és struktúrája az iparosodás előtti Magyarországon. *Történeti Statisztikai Tanulmányok*, 5–104.
- Dányi Dezső 1980. Az első magyar népszámlálás és előzményei. *Történeti Statisztikai Tanulmányok*, 189–211.
- Dányi Dezső 1985. Az első magyarországi népszámlálás kétszázéves évfordulójára. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek*, 2. 71–97.
- Dányi Dezső 1993. A hazai népesség és népesedésstatistika kezdetei. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek* 12. 107–290.
- Dányi Dezső – Dávid Zoltán (szerk.) 1960. *Az első magyarországi népszámlálás, 1784–1787*. KSH Könyvtár – Művelődési Minisztérium Levéltári Osztálya, Budapest.
- Dányi Dezső – Faragó Tamás – László Géza (összeáll.) 1996. II. József népszámlálásának községi adatai. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek*, 15.
- Dávid Géza 1997. Magyarország népessége a 16-17. században. In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millecentenáriumi előadások*. KSH, Budapest, 141–171.
- Dávid Zoltán 1957. Az 1715–20. évi összeírás. In Kovacsics József (szerk.): *A történeti statisztika forrásai*. Közgazdasági és Jogi K. Budapest, 145–199.
- Dávid Zoltán – Faragó Tamás – Fügedi Erik (összeáll.) 1975. Pótlás az első Magyarországi népszámláláshoz, 1786–87. *Történeti Statisztikai Tanulmányok*, 2.
- Dupâquier, Jacques 1997. La connaissance démographique. In Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (szerk.): *Histoire des populations de l'Europe I. Des origines aux prémices de la révolution démographique*. Fayard, Paris, 218–238.
- Dupâquier, Jacques – Dupâquier, Michel 1985. *Histoire de la démographie. La statistique de la population des origines à 1914*. Perrin, Paris.
- Durdik, Christel 1973. Bevölkerungs- und Sozialstatistik in Österreich im 18. und 19. Jahrhundert. In Helczmanovszki, Heimold (szerk.): *Beiträge zur Bevölkerungs- und Sozialgeschichte Österreichs*. Verlag für Geschichte und Politik, Wien, 225–266.
- Elter András 2002. A házasságkötések demográfiája Dunabogdányban az anyakönyvek tükrében, 1724–1895. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*. 143–198.
- Ember Győző 1935. Magyarország és az Államtanács első tagjai. *Századok*, pótfüzet, 554–664.
- Ember Győző 1936. Egy katolikus államférfi a XVIII. században. *Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv*. 327–345.
- Ember Győző 1989. A közigazgatási szervezet. In Ember Győző – Heckenast Gusztáv (főszerk.): *Magyarország története 1689–1790. I.* Akadémiai, Budapest, 437–499.

- Faragó Tamás 1977. Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon, 1787–1828. *Történeti Statisztikai Tanulmányok*, 3. 105–214.
- Faragó Tamás 1996. A hivatalos statisztika és a történeti demográfiai kutatás. *Statisztikai Szemle*, 74. évf. 10. sz. 854–863.
- Faragó Tamás 1997. Család és háztartás Magyarországon a 18. században. In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millecentenáriumi előadások*. KSH, Budapest, 217–239.
- Faragó Tamás 1998. A máig erő múlt (Vándormozgalmak Magyarországon a 18. század utolsó harmadában). *Demográfia*, 41. évf. 1. sz. 7–38.
- Faragó Tamás 1999. Óbor új palackban? (Népességtörténet a Magyarország története IV. (1686–1790) kötetében). In Uő: *Tér és idő – család és történelem. Társadalomtörténeti tanulmányok (1976–1992)*. Bíbor K. Miskolc, 332–340.
- Faragó Tamás 2001. Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal téziseire. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 19–63.
- Faragó Tamás 2002a II. József népszámlálása Borsod megyében. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*. 7–33.
- Faragó Tamás 2002b Adalékok a történeti demográfiai kutatások nemzetközi áttekintéséhez. I. (Svédország, Közép-Európa, Németország). *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*. 247–295.
- Ficker, Adolf 1867. *Die Gesetzgebung in Volkszählungsangelegenheiten von 1753–1757*. Wien.
- Fodor Ferenc 1934. A II. József-féle népszámlálás eredményei a Jászságban. *Magyar Statisztikai Szemle*, 11. sz. 907–916.
- Foucault, Michel 1992. Életben hagyni és halálra ítélni. *Világosság*, 1. 45–52.
- Foucault, Michel 1996. *A szexualitás története I. A tudás akarása*. Atlantisz, Budapest.
- Föglein Antal 1931. A „Conscriptio Josephina” sorsa. *Levéltári Közlemények*, IX. évf. 1–2. sz. 112–126.
- Fügedi Erik 1966. A 18. századi lélekösszeírások története. *Demográfia*, IX. évf. 3. sz. 366–378.
- Fügedi Erik 1972. Magyarország története és a gépi adatfeldolgozás. Referátum a „Számítógépek és a történettudomány” c. konferencián. *Történelmi Szemle*, 15. évf. 3–4. sz. 526–565.
- Goehlert, J. V. 1854. *Die Ergebnisse der in Österreich im vorigen Jahrhundert ausgeführten Volkszählungen*. Wien.
- Goehlert, J. V. 1879. Häuser und Volkszahl sowie Viehstand Oesterreichs in der Regierungsperiode Kaisers Joseph II. *Statistische Monatschrift*, V.
- Granasztói György 1997. Magyarország történeti demográfiájának longitudinális vizsgálata. In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millecentenáriumi előadások*. KSH, Budapest, 173–180.
- Granasztói György 2000. Történelem és történetírás. Jegyzet arról, hogyan változik az ország lélekszáma hosszú időtartam alatt. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 9–20.
- Gürtler, Alfred 1909. *Die Volkszählungen Maria Theresias und Joseph II.* Innsbruck.
- Hajdu Lajos 1983. *A közjó szolgálatában*. Magvető, Budapest.
- H. Balázs Éva 1963. A magyar jozefinisták külföldi kapcsolataihoz. Schlözer és magyar tanítványai. *Századok*, 97. évf. 6. sz. 1187–1202.

- H. Balázs Éva 1989a. A felvilágosult abszolútizmus Habsburg variánsa. In Ember Győző – Heckenast Gusztáv (főszerk.): *Magyarország története 1689–1790. 2.* Akadémiai, Budapest, 831–926.
- H. Balázs Éva 1989b. A nyolcvanas esztendőök drámája. In Ember Győző – Heckenast Gusztáv (főszerk.): *Magyarország története 1689–1790. 2.* Akadémiai, Budapest, 1023–1123.
- Heckenast Gusztáv 1989. Bányászat és ipar. In Ember Győző – Heckenast Gusztáv (főszerk.): *Magyarország története 1689–1790. 1.* Akadémiai, Budapest, 112–124.
- Hofstein, Erland – Lundström, Hans 1976. *Swedish Population History. Main Trends from 1750 to 1970.* Stockholm.
- Horska, Pavla 1998. Les populations autrichiennes jusqu'en 1914. In Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (szerk.): *Histoire des populations de l'Europe 2. La révolution démographique, 1750–1914.* Fayard, Paris, 439–453.
- Horváth Mihály 1873. *Magyarország történelme VII.* Budapest.
- Horváth Róbert 1986. A II. József korában végrehajtott magyarországi népszámlálás. *Statistikai Szemle*, 64. évf. 6. sz. 624–639.
- Horváth Róbert 1991. Du recensement militaire au recensement universel: le premier recensement en Hongrie (1784–1785). *Population*, 46. évf. 2. sz. 279–297.
- H. Pálffy Ilona 1934. A magyar történeti statisztika forrásai. *Magyar Statisztikai Szemle*, 11. sz. 956–966.
- Kann, Robert A. 1960. *A Study in Austrian Intellectual History from Late Baroque to Romanticism.* Thames & Hudson, London.
- Kosáry Domonkos 1968. A hazai statisztika kezdetei és a felvilágosodás a XVIII. század végén. In *A magyar hivatalos statisztika történetéből* (Az V. Statisztikatörténeti Vándorulás előadásai és korreferátumai. Gödöllő, 1967. máj. 23–25.) KSH, Budapest.
- Kosáry Domokos 1983. (1980) *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Akadémiai, Budapest.
- Kovacsics József 1957. Bevezetés a történeti statisztika forrásainak tanulmányozásába. In Uő (szerk.): *A történeti statisztika forrásai.* Közgazdasági és Jogi K. Budapest, 5–50.
- Kovacsics József (szerk.) 1957. *A történeti statisztika forrásai.* Közgazdasági és Jogi K. Budapest.
- Kovacsics József 1963. Bevezetés a történeti demográfia forrásainak tanulmányozásába. In Uő (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája,* Közgazdasági és Jogi K. Budapest, 3–43.
- Kovacsics József 1996. Történeti demográfia. In Klinger András (főszerk.): *Demográfia.* KSH, Budapest, 411–468.
- Kovacsics József 1997. Magyarország népessége 1787-től 1870-ig. In Uő. (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millecentenáriumi előadások.* KSH, Budapest, 249–268.
- Kováts Zoltán 1969. A XVIII. századi népességfejlődés kérdéséhez. *Agrártörténeti Szemle*, XI. évf. 1–2. sz. 218–227.
- Kövér György 2001. Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Osiris, Budapest, 11–186.

- Livi-Bacci, Massimo 1999. (1992) *A világ népességének rövid története*. Osiris, Budapest.
- Marczali Henrik 1881–1888. *Magyarország története II. József korában. I–III*. Budapest.
- Melegh Attila 2000a Az angolszász globális népesedéspolitikai diskurzusok alakulása a 20. században. Lépések a pro- és antinatalista népesedéspolitikák összehasonlító vizsgálata irányában. *Replika*, 39. 157–175.
- Melegh Attila 2000b *Kiskunhalas népesedéstörténete a 17. század végétől a 20. század elejéig*. KSH NKI Kutatási Jelentések, 65. KSH NKI, Budapest.
- Ördög Ferenc 1991–1995. *Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745–1771) I–IV*. MTA Nyelvtudományi Intézete – Zala megye Önkormányzati Közgyűlése, Budapest – Zalaegerszeg.
- Őri Péter 1994. Pest megyei járások lélekösszeírásai. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek*, 13. 43–80.
- Őri Péter 2001. A természetes szaporodás alakulása és helyi változatai a 18. századi Magyarországon. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 193–222.
- Őri Péter 2002. A demográfiai viselkedés mintái a 18. század második felében. Lélekösszeírások Pest megyében, 1774–1783. *Kézirat*.
- Pápai Béla 1963. Magyarország népe a feudalizmus megerősödése és bomlása idején (1711–1867). In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája*. Közgazdasági és Jogi K. Budapest, 143–219.
- Schwartner Márton 1798. *Statistik des Königreichs Ungern*. Pest.
- Tagányi Károly 1896. Az 1787. évi első népszámlálás eredményei. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle*, III. évf. 281–282.
- Tamásy József 1963. Az 1784–87. évi első magyarországi népszámlálás család- és háztartásstatisztikai vonatkozásai. *Demográfia*, 6. évf. 4. sz. 526–538.
- Thirring Gusztáv 1931. II. József magyarországi népszámlálásai. *Magyar Statisztikai Szemle*, IX. évf. 2. sz. 112–134.
- Thirring Gusztáv 1934. Pest város népessége az 1771–1781. években. *Magyar Statisztikai Szemle*, XII. évf. 3. sz. 153–160.
- Thirring Gusztáv 1935a. Jászberény népessége és társadalmi viszonyai II. József korában. *Magyar Statisztikai Szemle*, XIII. évf. 1. sz. 1–11.
- Thirring Gusztáv 1935b. Kecskemét népessége és társadalmi viszonyai II. József korában. *Magyar Statisztikai Szemle*, XIII. évf. 5. sz. 369–381.
- Thirring Gusztáv 1935c. Egy alföldi falu (Magyarcsanak) népességi viszonyai II. József korában. *Magyar Statisztikai Szemle*, XIII. évf. 9. sz. 753–760.
- Thirring Gusztáv 1936. *Kőszeg népessége a XVIII. században*. Szombathely.
- Thirring Gusztáv 1937. Az első soproni népszámlálás. *Soproni Szemle*, 1. sz. 11–23.
- Thirring Gusztáv 1938a *Magyarország népessége II. József korában*. Budapest.
- Thirring Gusztáv 1938b Székesfehérvár népessége a XVIII. század végén. *Magyar Statisztikai Szemle*, XVI. évf. 3. sz. 233–237.
- Thirring Gusztáv 1940. Komárom város és vármegye népessége II. József korában. *Magyar Statisztikai Szemle*, XVIII. évf. 5. sz. 378–383.
- Tóth Zoltán 1987. Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatisztikában. *Statisztikai Szemle*, 1. sz. 62–86.
- Vörös Károly 1962. Az első magyarországi népszámlálás Bars megyében. *Történeti Statisztikai Évkönyv, 1961–1962*. 192–216.

- Vörös Károly 1983. A magyarországi társadalom (1790–1848). A népesség. In Mérei Gyula (főszerk.): *Magyarország története 1790–1848. 1.* Akadémiai K. Budapest, 473–485.
- Wellmann Imre 1989. Magyarország népességének fejlődése a 18. században. In Ember Győző – Heckenast Gusztáv (főszerk.): *Magyarország története 1689–1790. 1.* Akadémiai, Budapest, 25–80.
- Willigan, J. Dennis – Lynch, Katherine A. 1982. *Sources and Methods of Historical Demography.* Academic Press, New York, London etc.
- Zimányi Vera 1997. Magyarország 16–17. századi demográfia-történeti vizsgálatának problémái. In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millecentenáriumi előadások.* KSH, Budapest, 193–196.

FÜGGELÉK

I. Dányi–Dávid 1960. forrásközlésének levéltári jelzetei:

1. OL Kancelláriai lt. Acta Generalia A 39. 4772/1786 – 26 megye községsoros összesítései.
2. OL Kancelláriai lt. Acta Generalia A 39. 1339/1787 (ad nr. 2597/1787) – az erdélyi megyék összesítései – eredeti jelzet alatt már nem található, Thirring Gusztáv hagyatékából kerültek a Dányi–Dávid-féle kötetbe (Dányi–Dávid 1960. 44.).
3. Borsod, Csanád, Győr, Heves, Moson, Tolna, Vas, Veszprém, Zemplén anyaga a megyei levéltárakból.
4. OL Kancelláriai lt. Acta Generalia A 39. 1377/1788 – vármegyék 1787. évi orsz. összesítései.
5. OL Kancelláriai lt. Acta Generalia A 39. 458/1786 – sz. kir. városok összesítései (1784/85).
6. Az egész anyagot másolatban őrzi a KSH Könyvtárának Kézirattára (V.B. 740.) – az összes adatot tartalmazó feldolgozási táblák, amelyek már megváltoztatták a rovatok eredeti sorrendjét, de jelzik az egyes rovatok eredeti sorszámát. (47 megye, 61 sz. kir. város és a Jász-Kun települések).

Az 1960. évi kötet tartalma:

- 1785-ös megyei összesítők: Árva, Baranya, Bereg, Békés, Bihar, Csongrád, Esztergom, Gömör (Kishont nélkül), Komárom, Körös, Liptó, Máramaros, Nógrád, Nyitra, Pest, Sáros, Somogy, Sopron, Szabolcs, Szatmár, Szepes, Szeverin, Torontál, Trencsén, Turóc, Varasd, Veszprém, Zala + szab. kir. városok
- 1786-os megyei összesítők: Borsod, Győr, Jász-Kun Kerület, Tolna, Belső-Szolnok, Fehér, Fogaras, Háromszék, Hunyad, Kolozs, Közép-Szolnok, Küküllő, Szeben, Torda, Udvarhely
- 1787-es megyei összesítők: Csanád, Heves, Moson, Vas, Zemplén
- 1787-es országos összesítők

II. Pótlások

1. Vörös 1962. – Bars megye 1784/85. 1786. 1787. évi járási összesítései, megye 1786-os községsoros összesítései, Kistapolcsányi járás községenként 1784/85-ből (Bars megye József-kori iratai, Nyitrai Területi Állami Levéltár – Štatny Oblastný Archív, Nitra, Župa Tekovska, Jozefinské pisemnosti, Fis. D/e 254. FisD/c 107 + OL Mikrofilmtár C 258.)
2. Dávid–Farágó–Fügedi 1975.
  - Megyei összesítések járási sorokban: Arad, Bihar, Krassó, Szabolcs, Szatmár, Temes, Torontál
  - Megyei összesítések községsoroson: Baranya 1787, Bács 1787, Békés 1787, Csongrád 1787, Fejér 1785, Pozsony 1786-1787, Somogy 1787, Tolna 1787, Verőce (eszéki járás) 1785, Veszprém 1786, Zólyom, 16 szepesi város

- Szabad kir. városok: Székesfehérvár 1785, Bazin 1786-1787, Modor 1786-1787, Nagyszombat 1786-1787, Pozsony 1786-1787, Eger 1787, Eszék 1787, Pécs 1787
3. Dányi-Faragó-László 1996. – községsoros megyei összesítések, bővített tartalommal
- Bereg 1785 (3 járás)
- Ung 1785 (3 járás), 1786-1787 (1-1 járás)
- Ugoicsa 1785 (1 járás)
- Jász-Kun Kertület 1785
- Arad 1785
- Csanád 1785–1786

III. Szerző által talált még publikálatlan népszámlálási táblák:

- Komárom megye községenkénti összesítései 1786-ból (Szigeti és Udvari járás) és 1787-ből (Tatai és Komáromi járás) – Štatny Oblastný Archív, Nitra, Župa Komarno, Sumare súpisu obyvatelstva, 1774–1787. Š.č.: 207.
- Árva megye községenkénti összesítései 1787-ből, Štatny Oblastný Archív v Bytči, Oravske Župa, Kongregačné spisy, 1787, 423. Fasc. 27. /1. Liptovske-Oravske Župa, 1787, Kart.: 16. Fasc. 54. /516.
- Liptó megye: a rózsahegy járás községenként 1786-ból, Štatny Oblastný Archív v Bytči, Liptovske-Oravske Župa, 1787, Supis obyvatelstva Kart.: 12.
- Túróc és Zólyom megyék községenkénti összesítései 1786-ból és 1787-ből (két-két járás) Štatny Oblastný Archív, Banská Bystrica, TZŽ, Evidencia obyvatelstva, 1787. inv. e.: 130–131. Fasc. 28.
- Kishont községenként 1785 és 1787, Štatny Oblastný Archív, Banská Bystrica, Malohontsky Distrikt, Kongregačné spisy, VI. Fasc. 2. Nr. 89. Gemersko-Malohontska Župa I., Administratívne písomnosti, 1787–1789.
- Szepes megye, I. járás: 1786 községenként, Lőcse város összesítése 1789-ből, Štatny Oblastný Archív, Levoča, SŽ, Jozefínské písomnosti, Supis obyvatelstva, kart.: 815–837. 1449/1786.
- Sáros megye járásonként 1787-ből, Štatny Oblastný Archív, Prešov, ŠŽ, súpisu obyvatelstva, Jozefínske scítanie ľúdu, 1786, In V.: A-Ž, Kr.: 1–3.
- Sáros, egy járás községenként 1787-ből, mint az előző.
- Sáros: 362 község 1786-os házankénti összesítései (B lapok), mint az előző.
- Eperjes város családonkénti összeírói 1784-ből a folyamatos javításokkal 1788-ig (A lapok) Štatny Oblastný Archív, Prešov, Magistrat Prešov, scítanie házky, 1784.

**POWER AND DEMOGRAPHY.
JOSEPH II.'S POPULATION CENSUS IN HUNGARY I.**

Summary

This paper is a part of that wide-ranging research that aims at the completed, modernised and computerised re-edition of the material of the first population census in Hungary. In the course of this research the author searched for the missing parts of the census in Slovakian archives in order to complete the census material and began surveying the Hungarian archive material concerning the topic. Besides completing the material understanding and describing the causes, the background, changes and course of the census were other aims of the research. Better understanding the course of the census and the terms used on the questionnaires is a necessary criticism of the source at the same time, which can help the analysis of the data of the census.

This first part of the study follows up the events till November 1784 when the work of the census really began. It gives a survey on the literature concerning the topic, tries to clarify the relation between the population census in 1784–87 and the former incomplete censuses of the souls (*Conscriptio Animarum*, 1770–80s) which were the Hungarian version of the Austrian censuses made between 1754 and 1770. Those Austrian conscriptions were not extended to Hungary because of political causes, the Hungarian version didn't include noblemen and its demographic characteristics were dominant. It contained a multiple distribution of the population by sex, age groups, social groups, confessions and a detailed statistics of the population movement, it tried to show the causes and components of population development. The characteristics of the censuses changed in the course of the military reforms in Austria after 1770 and with the rule of Joseph II. these reforms reached Hungary too. In this way those former censuses were the direct precedents of the later entire population census in the country and the terms and columns of the census can be better explained understanding the changes of the census system, the relations between the Austrian and Hungarian versions. The paper tries to show the process of that change (from demographic census to military conscription) while the detailed analysis of the changing census terms and their direct impact on registration, on the quality of data can be the topic of a following study. The author also tries to demonstrate the reaction of the Hungarian administration to the new census system and to interpret that changing system not only with the aid of the usual ideological background (the impact of the enlightened despotism) but with Michel Foucault's theory on bio-politics.

Table:

1. Number of peasants, the 'bourgeois' and their heirs and the measure and structure of households (number of married men per household) in some counties and villages, 1785, 1787

Headings: Peasants and the bourgeois, Their heirs, Average measure of households, Number of married men per household

Figure:

1. Population censuses in the Habsburg-empire in the second half of the 18th century